

Політичні науки
та публічне управління

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 3(38)

Київ
ДП "Видавничий дім "Персонал"
2013

УДК 330-339; 321.7; 159.9
ББК 65.9(4УКР)29-2я43
М58

Редакційна колегія

Подолька А. М., д-р юрид. наук, проф. — головний редактор
Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — заступник головного редактора
Ігнатченко А. А., канд. техн. наук — відповідальний редактор

Політичні науки

Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф., Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бідзюра І. П., д-р політ. наук, Варзар І. М., д-р політ. наук, проф., Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф., Гончаренко О. М., д-р іст. наук, Піляєв І. С., д-р політ. наук, Хижняк І. А., д-р іст. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Економічні науки

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф., Пила В. І., д-р екон. наук, проф., Радзівський О. І., д-р екон. наук, Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Шостак Л. Б., д-р екон. наук, проф., Швець В. Я., д-р екон. наук, проф., Баєва О. В., д-р біол. наук, проф., Сафонова В. Є., д-р екон. наук, Хачатрян Г. Е., д-р екон. наук.

Юридичні науки

Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Ануфрієв М. І., д-р юрид. наук, проф., Бандурка О. О., д-р юрид. наук, проф., Бородін І. Л., д-р юрид. наук, проф., Гаркуша В. С., канд. юрид. наук, доцент, Демченко С. Ф., д-р юрид. наук, Джунь В. В., д-р юрид. наук, проф., Ковальська В. В., д-р юрид. наук, ст. наук. співр., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, проф., Курко М. Н., д-р юрид. наук, доцент, Мартиненко О. А., д-р юрид. наук, проф., Муравйов К. В., канд. юрид. наук, доцент, Недюха М. П., д-р філос. наук, проф., Подолька А. М., д-р юрид. наук, проф., Темченко В. І., канд. юрид. наук, доцент, Христинченко Н. П., канд. юрид. наук, Юлдашев О. Х., д-р юрид. наук, проф., Ярмиш О. Н., д-р юрид. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Лігоцький А. О., д-р пед. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Сильнов В. М., д-р пед. наук, проф., Чернуха Н. М., д-р пед. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф., Бучек А. О., д-р психол. наук, проф.

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 6 від 26 червня 2013 р.)

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

М58 Наукові праці МАУП / редкол.: А. М. Подолька (голов. ред.) [та ін.]. — К. : МАУП, 2001 — Вип. 3 (38). — К. : ДП “Вид. дім “Персонал”, 2013. — 182 с.: іл. — Бібліогр. в кінці ст.

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник “Наукові праці МАУП” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, в якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

Вищою атестаційною комісією України “Наукові праці МАУП” визнано як фахове видання з політичних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/4 від 26 травня 2010 р.) та юридичних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/5 від 31 травня 2011 р.).

ББК 65.9(4УКР)29-2я43+67.9(4УКР)я43

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2013
© ДП “Видавничий дім “Персонал”, 2013

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	5	Комаров В. А. Про державні гарантії у трудових відносинах в Україні.....	89
Головатий М. Ф. Світ і Україна в контексті важливіших векторів геополітичного розвитку людства	5	Омельчук В. В. Еволюція державно-церковних та канонічних актів та їх співвідношення у правовій системі візантійської імперії	94
Дахно І. І. Геополітика “На сопках Маньчжурії”	12	Подоляка С. А. Напрями вдосконалення організаційно-правових засад щодо реалізації адміністративних процедур у прокурорській діяльності	101
Бондар Ю. В. Дифамацийні видання як засіб політичної боротьби.....	22	Хорт І. В. Правове регулювання діяльності суб’єктів охоронної діяльності та шляхи його вдосконалення	105
Гольцов А. Г. Багатополярна геополітична організація світу: проблеми і тенденції формування.....	30	Щокін Р. Г. Співвідношення права інтелектуальної власності та права власності: теоретико-правовий аналіз.....	110
Dikarev O. I. Transatlantic diplomacy in securitisation of shale gaz’s political risks	36	Кравченко Т. А. Співвідношення легітимності та стабільності публічної влади в сучасній державно-правовій науці.....	116
Медвідь Ф. М., Баран В. В. Україна в геополітичній доктрині Юрія Липи	46	Моцар М. М. Проект програми легалізації дистанційних форм зайнятості в Україні.....	121
Пробийголова Н. В. Політичні партії як суб’єкт формування політичного міфу	53	Роженко Д. В. Щодо поняття та класифікації судових рішень, ухвалених у письмовому провадженні	127
Толстов С. В., Дікарев О. І. Європейський союз як суб’єкт міжнародних відносин	60	Сімах Р. П. Методика проведення прокурорської перевірки у сфері оподаткування	133
Салманов Аяз Таріель оглу Суспільна думка як посередник між інститутами влади та громадянським суспільством.....	74	Подоляка А. М. Законодавчі ініціативи щодо вдосконалення безпеки дорожнього руху в Україні	138
ЮРИДИЧНІ НАУКИ	79		
Кальянов А. В. Культурні права громадян України в сучасному правовому просторі.....	79		

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ 144**Близнюк А. С.***Інноваційна модель формування
маркетингового менеджменту
туристичних підприємств
України* 144**Коноплястий Є. В.***Управління екологічною та соціально-
економічною системами міста Києва* 151**Поп'юк Б. С.***Використання параметричної моделі
планування прибутку при прийнятті
управлінських рішень* 159**ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ**..... 164**Туриніна О. Л.***Особливості педагогічної взаємодії
з майбутніми психологами*..... 164**Денисенко Л. П.***Основні напрями вдосконалення
соціально-психологічних властивостей
керівника ліцею для оптимізації
його управлінської діяльності* 168**Біда С. О.***Трансформації особистісного смислу
в контексті теорії мімічних масок*..... 173**ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ**..... 179

УДК 327 (477)

М. Ф. ГОЛОВАТИЙ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

СВІТ І УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ВАЖЛИВІШИХ ВЕКТОРІВ ГЕОПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 5—11

На основі теоретичних засад і практичного прояву аналізуються основні питання геополітики як складного й неоднозначного суспільного феномену. Йдеться про геополітику у її світовому та національному вимірах, зокрема, про стратегічні засади геополітики сучасної України.

Серед численних проблем, перед якими постала сучасна новітня Україна, і які, у свою чергу, постали перед нею, мабуть, найважливішою є така: якою буде через певну кількість років конфігурація світу і яке місце в цій конфігурації займе Україна. Такі питання, власне, постали і перед багатьма іншими державами у кінці XX — на початку XXI ст., особливо після розпаду двополюсної системи — США—СРСР, та зникнення великої і потужної супердержави — Радянський Союз. Тож природно, що в суспільному житті українства питання яким буде світ завтра, де і якою буде Україна — це не просто риторика, не гола прогностика, це доля великого, в усіх вимірах славного і благородного Українського соціуму. Йдеться про геополітику, геополітичні виміри майбуття нашої нації: куди орієнтуватися назовні, яку міжнародну політику вести.

Щоб бодай стисло, концентровано відповісти на сформульовані питання, варто йти за такою логікою роздумів і формулювання ре-

альних висновків: а) які здобуття, зрушення, зміни у світовому розвитку останніми роками (кінець XX — початок XXI ст.) виявилися найпомітнішими і доленосними для мільйонів людей; б) що нині постало перед країнами світу в геополітичному плані як вирішальні детермінанти їх подальшого існування і розвитку; в) якою має бути геополітика, в даному випадку, сучасної України, тобто куди маємо спрямовувати свій поступ назовні.

Почнемо з першого: яким став світ до початку XXI ст. з огляду на здобутки і прорахунки людства.

XX ст. завершилося великими й унікальними даними, окремі з яких — вражають, а деякі водночас і засмучують.

Понад 200 великих і малих країн маємо на Землі, лише 45 з яких вважаються розвиненими, 94 — такими, що розвиваються, 35 — менш розвиненими. Решта — просто бідні... Їх наразі майже ніхто, у тому числі й ООН, не згадує, і на загальну конфігурацію людства вони мало впливають.

Вражаючий приріст населення: з 1,7 млрд у 1900 р. — до 6,55 млрд у 2000 р. Прискорення цього приросту — незаперечне, хоча демографічні проблеми, особливо в Європі, дуже турбують.

Катастрофічне розшарування людей на багатих і бідних; понад 800 млн людей на Землі — голодують, майже стільки ж — не вміють ні читати, ні писати. На частку 20-ти багатих країн світу, де проживає близько 20 % населення, припадає 80 % світового внутрішнього валового продукту (ВВП): бідним країнам (80 % населення світу) припадає лише 20 % ВВП. При цьому багато видів ресурсів вже не є невичерпними, навіть звичайні вода, чисте повітря невдовзі вважатимуться дефіцитом.

Екологічна проблема, небувалий ріст наркоманії, токсикоманії, ВІЛ-СНІДу. Існує загроза війни з використанням атомної і навіть психотропної зброї.

Наведений аналіз, дані світового розвитку можна продовжувати, або усвідомити на підставі, скажімо, чудової книги українського філософа П. Ю. Сауха “XX століття. Підсумки”*. До цього аналізу додамо ще й такий, дещо узагальнюючий. Група молодих львівських учених спрогнозувала, що розпад окремих держав (після СРСР, Югославії, Чехословаччини і т. ін.) у подальшому триватиме і до кінця ХХІ ст. до нині існуючих трохи більше двохсот держав приєднуються кілька десятків нових. Чим це аргументується? Домінантною роллю культури окремих народів. “Політичні, економічні та культурні процеси у світі, — пишуть згадані нами автори, — не містять у собі того, що задає їх спрямованість. Напрямок цих процесів, як і тривала та стійка координація дій людей, задається ідеями, що формуються на духовному рівні” [8, 6]. У контексті викладеного постає радикальне питання: яка вартість, на тлі тих, за які борються, сперечаються, розпадаються держави, є на сьогодні домінуючою: гроші, нафта (ресурси), земля тощо? Виявляється, що найбільшою вартістю нині є культура. Тільки той народ, який по-справжньому розвиває свою культуру як спільне духовне коріння, не

лише зберігає себе, а й максимально прогресивно продовжує себе у наступних поколіннях, сповна реалізує власний потенціал. За усієї об’єктивної інтеграції культур, єдність окремому народу зберігала і зберігає відповідна автономність його культури: мова, традиція, звичай, обряд, усе те, що робить такий народ неповторним, винятковим і, відтак, успішним. В. Мадіссон та В. Шахов доречно акцентують увагу на тому, що “глобалізація породжує проблему сполучення універсального і національного, оскільки вона започатковує процес розмивання традиційних засобів життєдіяльності різних народів” [13, 34]. Національний інтерес при цьому — це реальна причина дій нації і держави, спрямованих на виживання, функціонування і розвиток. Більше того — це інтегральний чинник дії нації і держави” [13, 76].

Але у який спосіб, на підставі чого можна оптимально визначити, як, куди і за рахунок чого слід рухатися у своєму розвитку як окремо взятій державі, так і міждержавним об’єднанням, цілим континентам, світу? Тут найпершим і найефективнішим інструментом постає геополітика. Саме вона є тим синтетичним фактором, за аналізом якого є можливість максимально чітко пояснити сутність не лише існування її самої, а й взаємодії держави з іншими державами, особливості економічних, політичних та інших інтеграцій і диференціацій, притаманних міждержавним відносинами. І найперше, в даному випадку, геополітику мають на увазі, визначаючи, характеризуючи зовнішню політику окремої держави.

Що ж таке геополітика?

Спрощено геополітику передусім можна розуміти як розгляд простору, світу під кутом політики [9].

Проблеми геополітики — це проблеми: а) самоорганізації певних великих соціумів; б) міжсоціумних відносин, що об’єктивно складаються між ними; в) векторів і орієнтирів держав у зовнішній та внутрішній політиці [2].

Вважають, що основоположником самого терміну “геополітика” є шведський політик Р. Челлен (1864—1922), який виокремлю-

* Саух П. Ю. XX століття. Підсумки. — 2-ге вид., допов. і перероб. — К.: МП “Леся”, 2009. — 284 с.

вав геополітику з політології і вважав, що це “наука про державу як географічний організм, втілений у просторі”. Це не означає, що про геополітику у розумінні феномену соціального, суспільного розвитку не розмірковували задовго до Ф. Ратцеля. Так, ще великий грек Аристотель у своїй “Політиці” обґрунтував ідею геополітики як ідею “самотиску держави”. Він вважав, що така ідея пов’язана з двома складовими — територія і населення. Такі складові є взаємодіючими і взаємовпливовими. Хоча кількість, зокрема, населення у Аристотеля не є вирішальним фактором у геополітиці. “В ідеалі, — зазначав він, — держава повинна мати таку кількість населення, яка могла б бути самодостатньою для влаштування достатнього життя на засадах політичного спілкування” [1, 226–227]. Зрозуміло, що це пояснення має досить широке, філософське розуміння.

За різних, зрозумілих обставин, у різні часи геополітику як науково-практичну сентенцію пояснювали по-різному. У 50-ті роки ХХ ст. в “Кратком философском словаре” (М., 1951 р.) це поняття визначалося так: геополітика — фашистська “лженаука”, що “прагне обґрунтувати з допомогою географічних факторів імперську політику експансії та пограбування” [11, 82–83]. Подібна трактовка геополітики мала місце до 80-х років включно.

Українські філософи Л. С. Тупчієнко і С. Й. Аппатов під геополітикою розуміють політологічну концепцію, “що вбачає у політиці тієї чи іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторове розташування країни, розміри території, наявність чи відсутність (обмеженість) природних ресурсів, клімат, кількість і густоту населення і т. ін.” [18, 100]. Таке визначення терміну “геополітика” є дещо звуженим і радше підтверджує логіку його появи: геополітику часто вважають сентенцією, сутністю, що виокремилася з політичної географії. Звідси стає зрозумілим і те, чому доволі часто в межах геополітики виділяють власне два чітко визначених характерних напрями: геополітичний доктринально-нормативний (К. Хаусхофер) і геополітичний оціночно-

концептуальний (А. Мехен, М. Маккіндер, Н. Спейкмен та ін.).

Автори спеціального “Малого етнографічного словника” (Київ, 2005 р.), зокрема М. Ф. Головатий, розуміють геополітику, як “науку про сукупність фізичних і соціальних, матеріальних і моральних ресурсів держави, що становить потенціал, використання якого (а іноді і просто його наявність) дають їй змогу домагатися своїх цілей на міжнародній арені” [14, 35]. По суті, таке визначення абсолютно не протирічить вище викладеному, хіба що є більш широким, узагальненим порівняно з визначенням Л. Тупчієнка, С. Аппатова. Однак і воно в процесі деталізації виводить нас на окремі чинники — географічний, демографічний, екологічний тощо.

Відомий український політолог Ф. М. Рудич при визначенні сутності геополітики як суспільного феномену, особливо у наш час — ХХІ ст., бере за основу саме картину планетарного дуалізму — “морські сили” проти “планетарних сил” [19, 137]. Зрозуміло, що за останніх двадцять років, після розпаду фактично двополюсного світу — США і СРСР — такий дуалізм виявився серйозно порушеним, формується багатополарний суспільно-політичний простір, де планетарний дуалізм давно піддано сумніву. Звідси постає зрозумілим, чому іноді під геополітикою розуміють не що інше, як науку, що дає більш широку можливість зрозуміти сутність континентального та морського ареалів, відносин між ними. Йдеться про своєрідний дуалізм світового розвитку — протистояння телурократії (сухопутної могутності) і таласократії (морської могутності). У роки “холодної війни” і фактично до 1991 р. — розпаду колишнього СРСР — таласократія ототожнювалася із США, а телурократія — з СРСР. Цим самим формам геополітики відповідали і дві ідеологічні засади — ідеалізм (капіталізм) і марксизм (соціалізм, комунізм).

Таким чином, у розумінні сутності, ества геополітики як суспільного феномену важливе значення мають її складові, основні фактори. Так, німець Ф. Ратцель та швед Р. Челлен оперували при поясненні терміну “геополітика” п’ятьма факторами для пояснення за-

кономічностей суспільного розвитку країн на початку XX ст., в умовах наявних глобальних змін в економіці, політиці, інших сферах суспільного життя, а саме: територія, народ, держава, суспільство, уряд. Аналізуючи ці фактори, вони намагалися пояснити особливості розвитку та зовнішньополітичних орієнтацій окремо взятих країн.

Інші, зокрема українські дослідники В. Мадіссон та В. Шахов, наголошують на тому, що принципи геополітики “ґрунтуються на використанні тісної взаємодії природно-географічних і соціально-духовних та політичних чинників” [13, 3]. Вважаємо, що саме політичний чинник геополітики, у цьому випадку, є дещо новим, до того ж, малодослідженим саме в контексті геополітики. У зв’язку з викладеним, автори кваліфікують геополітику як наукову дисципліну, що забезпечує “визначення взаємозв’язків і взаємозалежностей між державною політикою і тим географічним середовищем, у якому вона здійснюється [13, 6].

Зазначимо при цьому, що з часом, особливо у другій половині XX ст. (50-ті роки), географічний чинник у сфері геополітики дещо втрачає своє значення і його все більше беруть до уваги в контексті з національними інтересами окремої держави (етносу, народу), політичними та економічними пріоритетами такої держави, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення тощо. Вважаємо, що нині, у XXI ст., такий підхід до визначення сутності геополітичних процесів є об’єктивно закономірним і найбільш точним, оскільки маємо чимало прикладів, коли помітного успіху у своєму розвитку набувають країни, географічний фактор яких, на перший погляд, є далеко не кращим і не вирішальним.

Так чи інакше, однак найважливішою рушійною силою геополітики є геополітичний аналіз, який має три основних аспекти: 1) аналіз та дослідження соціально-політичної ситуації з точки зору врахування конкретних географічних і часових умов їх розвитку; 2) складання реальних даних з різними, а часто і протилежними уявленнями щодо якоїсь однієї території; 3) побудо-

ва прогнозу щодо подальшого розвитку навколишнього середовища.

Що в поясненні, розумінні геополітики є найпоширенішим? Дуалізм такої політики. Так, видатний філософ середньовіччя Ш. Монтеск’є у своїй праці “Про дух законів”, формулюючи кредо пріоритету (детермінізму) у геополітиці, вважав, що “влада клімату є найпершою владою на землі” [15, 140].

Морські і континентальні народи глибоко вивчав та намагався схарактеризувати видатний німецький філософ Г. Гегель.

Проблему географічної детермінації у структурі політики виділяв і вже цитований нами Карл Ріттер, який також поділяв світовий простір на континентальний (сухопутний) та морський (водний). Саме ідея протистояння суші і моря стала визначальною у XX ст. і, власне, помітно присутня і в XXI ст., хоча раніше, у XIX — на початку XX ст. були й інші думки з цього приводу. Наприклад, видатний російський історик В. О. Ключевський виокремлював три основних історичних сили, які будують людське буття. Кожна з цих сил вносить до сенсу такого буття свій запас елементів і зв’язків, у яких проявляється їх діяльність і якими зав’язуються і тримаються людські союзи” [10, 10]. А його співвітчизник І. Солоневич стверджував, що історія Росії є історією подолання географії Росії.

Таким чином, зазначимо, що малодослідженим, дещо дискусійним, однак політично відповідним є визначення поняття “геополітика”, зроблене російським дослідником І. В. Василенко, яка пише: “Геополітика — це наука про закономірності розвитку влади людини над простором, така, що пояснює глобальні процеси, спираючись на комплекс гуманітарних, військових, політичних факторів” [3, 38]. Хіба що, в даному випадку, можна розширювати кількість саме факторів. Якщо вести мову не стільки про геополітику, як складний, цілісний і багатоаспектний феномен, а як про геостратегію (практичну реалізацію геополітики), то можна погодитися з думкою І. Василенко, що на сьогодні варто виділяти сухопутну, морську, повітряну та космічну [3, 25].

Тепер перейдемо до основних особливостей (проявів) геополітики у ХХІ ст. За усього багатоманіття таких проявів, виокремимо чотири найістотніших: фінансово-доларову, інформаційну, міграційну та терористичну.

Перша пов'язана з формуванням інформаційних суспільств, небувалим впливом інформації на світоглядні та інші орієнтири, цінності людини (особистості), людства в цілому. З появою Інтернету ступінь такого впливу набув глобального значення і масштабів [21].

Фінансово-доларова — це особливість, пов'язана з ресурсною базою функціонування суспільств, життя людства загалом, про що вище вже йшла мова.

У 2010–2011 рр. здійняла переполох публіцистично-наукова книга російського дослідника М. Старікова “Шукайте нафту”, в якій автор неоднозначно доводить, що сучасний світ залежить та обертається навколо вуглеводів. “Нафта, — пише він, — скрізь. У політиці, економіці і навіть в історії” [20, 5]. Сенс у такому висновку є, і — великий. Нафта, газ, вугілля, атомна енергетика нині стали тими факторами, навколо яких передусім відбувається міждержавне змагання, за які точиться боротьба. Саме у боротьбі за них світові примусово нав'язується долар, який не є купівельно спроможною валютою для багатьох десятків країн і, до того ж, ніякого золотого запасу під собою не має.

Друга особливість геополітики пов'язана з роллю, місцем, значенням інформації загалом, і безпосередньо в політиці. “На початку ХХІ століття, — пише російська вчена І. О. Василенко, — на перший план у забезпеченні національної безпеки все більш визначено виходить інформаційний рівень” [3, 149]. У світі небувалих масштабів набули інформаційні війни, завдання, мета яких були і залишаються чітко означеними — вони спрямовані на підлив національної безпеки окремих держав. Ніщо інше, як інформаційна зброя, зіграло вирішальну роль у перемозі США над колишнім СРСР у холодній війні. Нині ж інформаційна зброя все помітніше використовується з метою впливу та зміни духовних цінностей і орієн-

тирів особистості. Це вже війни принципово вищого, можна сказати, генетичного рівня, які знищують національно-етнічні, моральні засади функціонування великих соціумів, якими є, зокрема, й Україна. Питання ролі інформації у геополітиці, безпеці держави нині викристалізувалося надміру — хто володіє інформацією на певній території, той володіє і самою територією. Притаманні сучасному людству інформаційні війни відомий російський філософ, політолог І. М. Панарін називає “основним засобом сучасної світової політики, домінуючим засобом досягнення духовної, політичної та економічної влади”. Він пише: “На наш погляд, інформаційну війну можна визначити як спосіб системи управління інформаційними потоками з метою організації ноосфери і світового інформаційно-психологічного простору у своїх інтересах” (підкреслено нами. — М. Г.) [17, 6].

До цих факторів геополітичного характеру додається також все потужніша міграційна складова, що здійснює помітний, далеко не конструктивний духовний, культурний вплив одних етносів на інші за рахунок територіального переміщення великих людських груп. Ці процеси ретельно відстежили та схарактеризували відомі російські геополітики М. О. Нартов та В. М. Нартов [16]. “Історію людства з точки зору геополітики, — пишуть вони, — можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох або силових полів” [16, 22].

Хоча право жити будь-де є природним правом людини, міграційні процеси спричиняють великі складнощі, а то й загрози існуванню все більшої кількості держав світу. Врешті глобальною загрозою існуванню людства є міжнародний тероризм. Протидіяти йому можливо лише загальними зусиллями світової спільноти, однак до сьогодні така протидія не дає позитивних результатів. У цій ситуації “Україна, — пишуть українські політологи А. Кудряченко, Ф. Рудич, О. Храмов, — скоріше за все буде прагнути продовжувати тактику, яка вже стала традиційною: тактику балансування між принциповими гравцями світової безпеки” [12, 283]. Хоча

таке судження конкретно стосувалося воєнних дій в Ірані (2003 р.), його сповна можна віднести до всієї антитерористичної боротьби в сучасному світі. Так діють багато держав, особливо коли міжнародний тероризм не торкався їх безпосередньо. Не звинувачуючи українську владу в недостатній антитерористичній боротьбі, зацентруємо увагу на тому, що така діяльність має бути більш активною щодо попередження, унеможливлення тероризму не стільки навіть поза межами, скільки в самій Україні. Те, що до сьогодні серйозних проявів такого тероризму у нас не було, зовсім не доводить, що він неможливий у майбутньому.

Геополітика — об'єктивна, реальна сутність, оскільки кожна держава, крім багатьох функцій, проявів, специфіки функціонування, за словами Р. Челлена, має власний “інстинкт самозбереження, тенденцію до зростання, прагнення влади”. Усі ці особливості і прагнення поширити свій вплив назовні, на інші держави і континенти є ні чим іншим, як геополітикою. На основі такої геополітики світ ділиться також на окремі регіони, які досить складно співробітничать, протистоять один одному, а то й перебувають у складних політико-соціальних, економічних та інших відносинах.

У геополітиці і сьогодні активно використовуються співпраця, суперництво і конфлікт. При цьому, за всієї потреби все більш толерантного, зваженого підходу до розв'язання будь-яких проблем взаємин між державами, кількість і гострота конфліктів не є меншою і зваженою.

У сучасному світі геополітичні інтереси фактично розпадаються на інтереси США, Європи, Російської Федерації, Китаю, Японії, Індії, групи мусульманських країн, країн Африки і Латинської Америки. У зв'язку з тими процесами, які характеризують нині геополітику в цілому, важко прогнозувати застрашну конфігурацію світу загалом.

Український вчений, політик А. С. Гальчинський особливий акцент у сучасних геополітичних процесах робить на політиці США, Європи (ЄС) та Росії [5]. Інші “геополітичні гравці”, на його думку, є дещо дру-

горядними, менш вагомими у XXI ст. Попри географічний вихід до моря (Чорне море) та географічне європейське (континентальне) положення України, підстав відносити її однозначно до континентального чи морського геополітичного напрямку об'єктивно немає. Сюди можна додати і географічну близькість до євразійських країн, а, відтак, геополітичний стан й інтереси диктують потребу багатовекторної зовнішньої політики, її спрямованість на Захід, Схід, до Російської Федерації, навіть Американського континенту. Зрозуміло, що така багатовекторність має і центральний, об'єднуючий стрижень — український національний інтерес.

Простір, — географічний, політичний, за який точиться боротьба — це і атрибут сили держави, і сама по собі сила. Тому визначити, обстояти, розширити такий простір — найважливіше завдання держави у її геополітичних вимірах, зазіханнях, претензіях.

У центрі геополітичної боротьби, як зазначалося, найперше є національний інтерес країни. Наші власні, українські національні інтереси — це найсуттєвіші, найперші потреби держави і суспільства, задоволення яких є найважливішою засадою їх стабільного стійкого розвитку. І вбачати в них щось надлюдське, негативно націоналістично зорієнтоване і скероване — хибно й надумано. Національний інтерес будь-якої держави є найпершою домінантою її існування й розвитку.

З огляду на притаманні Україні вигідне географічне положення (Центр Європи, міст між Сходом і Заходом), численність населення, природні ресурси тощо об'єктивно доходимо висновку, що її геополітичні інтереси, з одного боку, пов'язані з реальною можливістю стати потужною європейською країною, а з другого боку, підтверджує об'єктивну потребу належної співпраці, співробітництва з Російською Федерацією, азійськими та іншими країнами. Тобто геополітичний вибір сучасної України диктує багатовекторну зовнішню політику, вибір геополітичних пріоритетів як з урахуванням специфіки загальносвітового розвитку, так і власних національних інтересів.

Література

1. Аристотель. Политика. — М.: Мысль, 1997. — 591 с.
2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. — М.: Основы, 1998. — 405 с.
3. Василенко И. А. Геополитика: Учеб. пособие. — М.: Логос, 2003. — 204 с.
4. Гаджиев К. С. Геополитика. — М.: Логос, 1997. — 492 с.
5. Гальчинський А. С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. — К.: Знання України, 2002. — 180 с.
6. Генон П. Кризис современного мира. — М.: Алетейя, 1991. — 382 с.
7. Кудряченко А. І., Рудич Ф. М., Храмов В. О. Геополітика: Підруч. — К.: МАУП, 2004. — 321.
8. Жук П., Мазур Н., Соломонюк Р., Турчак Р. Етнополітична карта світу ХХІ століття // Методичний і предметний коментарі / П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломонюк, Р. Турчак. — Тернопіль: Мандрівець, 2000.
9. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. — М.: Прогресс, 2004. — 311 с.
10. Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций: В 3 кн. — Т. 1. — М.: Мысль, 1993. — 521 с.
11. Краткий философский словарь. — М.: Прогресс, 1951. — 319 с.
12. Кудряченко А. І. Геополітика: Підруч. / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. — К.: МАУП, 2004. — 296 с.
13. Мадіссон В. В., Шахов В. А. Сучасна українська геополітика. Навч. посіб. — К.: Либідь, 2003. — 176 с.
14. Малий етнополітичний словник / О. В. Антонюк, В. І. Волобуєв, М. Ф. Головатий та ін. — К.: МАУП, 2005. — 288 с.
15. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье. — СПб.: Генезис, 1981. — 538 с.
16. Нартов Н. А. Геополитика: Учеб. для студ. вузов, обучающихся по специальности “Государственное и муниципальное управление”, “Международные отношения”, “Регионоведение” / Н. А. Нартов, В. Н. Нартов; под ред. В. И. Старовойтова. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2007. — 527 с.
17. Панарин И. Н. Информационная война и геополитика. — М.: “Поколение”, 2008. — 560 с.
18. Політичний енциклопедичний словник / Упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., допов. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
19. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.
20. Старіков М. Шукайте нафту. — К.: “Самміт-Книга”, 2011. — 288 с.
21. Тихонравов Ю. В. Геополитика: Учеб. пособ. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 269 с.
22. Хачатурян В. М. История мировых цивилизаций. — М.: Прогресс, 1996. — 400 с.

У контексті дослідження засадничих теоретичних аспектів феномену “геополітика”, його пояснення та розуміння, визначено особливості геополітичних процесів у сучасному світі, місце і роль геополітики для розвитку сучасної України.

В контексте исследования основных теоретических аспектов феномена “геополитика”, его объяснения и понимания, определены особенности геополитических процессов в современном мире, место и роль геополитики для развития современной Украины.

In the context of the study of basic theoretical aspects of the phenomenon of “geopolitics” and his explanation and understanding, the author defined the characteristics of geopolitical processes in the modern world, the place and role of geopolitics to the development of modern Ukraine.

Надійшла 1 березня 2013 р.

ГЕОПОЛІТИКА “НА СОПКАХ МАНЬЧЖУРІЇ”

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 12—21

Висвітлюється геополітична боротьба навколо Маньчжурії у першій половині XX ст. Низка уроків з короткої історії держави Маньчжоу-Го є корисною для сучасної України.

Мабуть багато людей в Україні про існування Маньчжурії вперше у своєму житті дізнавалися з вальсу “На сопках Маньчжурії”. У вальсі сопки згадуються тужливо. Весною, коли все квітне, їх красу словами передати просто неможливо. Тут доречними є слова з колись відомої пісні: “Кто хоть однажды видел это, — тот не забудет никогда!” Лейтенант І. Дахно те бачив. Весни 1972-го і 1973 років у його житті промайнули на далекосхідних сопках.

Геополітичний інтерес до маньчжурських сопкок викликають не їх квіти та інша флора, а багатство і стратегічне положення регіону. З Маньчжурією межує Зелений Клин, відомий також як Зелена Україна [1]. Маньчжурія у цих аспектах викликає інтерес для наукових досліджень.

Російськомовна версія “Википедии” містить, як здається, досить невеликий, цікавий і об’єктивний матеріал про Маньчжоу-Го. До створення своєї статті, автор той матеріал не бачив, а після написання статті — утримався від спокуси її збагатити матеріалом з “Википедии”. Вважав, що читачеві доцільно познайомитися як з “Википедией”, так і статтею автора.

Дещо ширший матеріал про Маньчжоу-Го містить англomовна версія “Wikipedia”. Цей матеріал також не залучався до статті з причин, викладених вище.

Певна література про Маньчжоу-Го є, але комплексної фундаментальної праці про дер-

жаву виявити не вдалося ні в російськомовній, ні в англomовній літературі.

Створення нової книги про Маньчжоу-Го доцільно було б виконати за “патентознавчим” підходом: стисло описати, що вже було відомо досі, і широко — які нові аспекти виявлено.

Висвітливо маловідомі аспекти геополітичної боротьби навколо Маньчжурії у першій половині XX ст. та спонукаємо наукову громадськість до поглибленого вивчення історії Маньчжоу-Го.

У нотатці “Маньчжуры” першого тому двохтомного “Энциклопедического словаря” зазначається, що це — “народность, коренное население Северо-Восточного Китая (Дунбэй). Численность — 2,8 млн человек (1959). Язык — маньчжурский, тунгусо-маньчжурской группы, но большая часть говорит по-китайски. Живут в основном в северо-восточных районах Дунбэя, Синцзяне, в г. Пекине, Маньчжуры смешались с китайцами и почти не отличаются от них. Занятие — земледелие и животноводство” [2, 648].

Нотатка “Маньчжурия” другого тому п’ятитомної “Краткой географической энциклопедии” пояснює: “Маньчжурия — историческое наименование северо-восточной части Китая, иногда употребляемое в русском языке. Происходит от названия государства маньчжуров (безраздельно заселявших этот край до начала китайской колонизации в конце XVIII века). В Китае эта часть стра-

ны называется Дунбэй, что означает Северо-Восток” [3, 537].

Другий том “Украинского Советского Энциклопедического словаря” у нотатці “Маньчжуры” пояснює.

“Маньчжуры (самоназвание — маньчжу цялма, китайский — маньчжу жень, ци жень) — народ, коренное население Северо-Восточного Китая, живут преимущественно в южной Маньчжурии. 4,4 млн чел. (1983, оценка). Язык — маньчжурский. Верующие маньчжуры исповедуют буддизм и даосизм, распространены также шаманство и культ предков” [4, 335].

Маньчжури є нащадками тунгуської народності чжурчен (Jurchen, Jurched, jurchen). Вони підкорили Північний Китай і заснували династію Кін (Chin, Kin). Існувала вона впродовж 1115–1234 рр. Маньчжури були чудовими вершниками і вправними стрільцями з лука. Займалися рослинництвом і тваринництвом.

На північному сході Китаю з’явилися у XVI ст. [5, 218]. У китайців навчилися жити в містах, обнесених мурами, а також вести торгівлю. Були войовничими. На початку XVII ст. територію свого проживання розділили на 8 військово-територіальних одиниць. У військово-територіальні одиниці маньчжурська еліта залучала також монголів, китайців і корейців [5, 218].

У XVII ст. у маньчжурів виникла династія Цін (Ch’ing). У перекладі — “чиста”. Вона організувала врядування за китайським зразком.

Внаслідок селянського повстання 1644 р. у Китаї було повалено династію Мін (Мінд). Деякі з генералів династії Мін вступили у союз з маньчжурами з метою боротьби із селянськими повстанцями. Маньчжури пішли у наступ на Пекін. Дорогу їм прокладали китайські війська.

У 1670-х роках деякі з китайських генералів повстали проти маньчжурів. Заколот було придушено. Здивувати цим нас теж важко: ніяка влада ніколи не любила заколотників. Завоювання маньчжурами Китаю було завершено окупацією Тайваню

у 1683 р. [5, 220], який одвічно китайським назвати не можна.

Упродовж понад двох століть маньчжури були правлячою елітою Китаю. Опозиція їхній владі з боку місцевого населення була мінімальною [5, 220]. Звідси висновок: якщо вміло управляти державою, то невеличка купка чужинців може володіти величезною країною.

Таким чужинцям — меншовикам — слід вписатися у культуру підлеглих більшовиків. Правлячі меншовики підтримували панівну релігію — конфуціанство, хоча в душі симпатизували своїй традиційній вірі — шаманству і культу предків. Як каже відома українська приказка: “Скільки вовка не годуй, — він все одно в ліс дивиться”.

Влада маньчжурів називалася діархією (diarchy), оскільки до управління державою залучались і китайці. Призначення на державні посади регулювалося системою добору кадрів (civil — service examination system) [5, 220].

Маньчжури докладали зусиль, щоб зберегти культурну цілісність своєї історичної батьківщини. Вони запровадили так звані “палісадники з плакучої верби” (willow palisades) [5, 220]. Палісадники створювали межу, за якою не дозволялося до XIX ст. проживати неманьчурам.

Нас цим не здивуєш. Царі-батюшки теж запроваджували “черту оседлости”. Закінчилося це тим, що представники дискримінованого етносу поставили у Єкатеринбурзі крапку не лише на життєвому шляху останнього російського імператора та його сім’ї, а й лікаря Боткіна.

У XIX ст. влада династії Цін почала занепадати. Маньчжури асимілювалися з китайцями. Владний потенціал маньчжурів вичерпувався. Нинішньою мовою це, мабуть, звучить як “деградація політичної волі”. Цим скористався російський цар Олександр II. Він відомий як “визволитель”. Селян звільнив від кріпацтва, а болгар — від турецького панування. Принагідно звільнив і маньчжурську династію від земель за межами рік Амур і Уссурі. Трапило-

ся це відповідно до Айгунського (1858 р.) і Пекінського (1860 р.) договорів. На знак “подяки” за скасування кріпацтва, вітчизняні терористи вбили імператора Олександра II, а звільнена російською кров’ю Болгарія у двох світових війнах воювала на боці ворогів своїх визволителів.

Наприкінці XIX ст. виникла боротьба між Росією і Японією за вплив на регіон Маньчжурія. Японія змусила Китай поступитися їй Ляодунським півостровом. Росія запротестувала і передача не відбулася. Кожному своя сорочка — найближче до тіла. Росія була глибоко переконана, що Ляодунський півострів — ближче до її тіла, ніж до японського.

За угодами, укладеними в 1896 і 1898 рр., Росія отримала від Китаю право на будівництво Китайської Східної залізниці (КСЗ; російською мовою — КВЖД) на півночі Маньчжурії та залізниці від КСЗ до півострова Ляодун. Поразка Росії у Кримській війні (1853—1856 рр.) змусила російських імператорів полюбити залізниці. За умови наявності залізниці воювати можна значно веселіше. Письменник М. Лєсков описував, що під час Кримської війни з Москви до Криму пішки йшло ополчення. Поки воно дійшло до Серпухова (за 100 км від Москви), то на кожного ополченця припадало по відру випитої горілки. Можна уявити, у якому стані ополченці дійшли до Криму!

Росія також отримала від правлячої у Пекіні маньчжурської династії право на оренду Ляодунського півострова та військово-морської бази у Порт-Артурі. Після придушення “боксерського повстання” в 1900 р., російські війська залишилися у Маньчжурії [5, 220].

На початку XX ст. економіка Маньчжурії стрімко розвивалася. Китайські іммігранти освоювали цілинні землі. Будувалися підприємства харчової і текстильної промисловості. Російський і японський капітал спрямовувався на будівництво залізниць та допоміжних їм підприємств. Росіяни спорудили у Фушуні вугільну шахту з метою по-

стачання вугілля залізниці. Японці побудували у Пекіні металургійний завод.

У Північно-Східному Китаї особливо сильними були позиції японського бізнесу.

У 1904 р. Японія розпочала з Росією війну за контроль над Маньчжурією і Кореєю. Росії не пощастило, війну вона програла. Японія була настільки ослаблена війною, що переговори про мир запропонувала саме вона, а не Росія. Посередником став президент США Т. Рузвельт. За свої мирні зусилля він отримав шосту за номером Нобелівську премію миру. Про це нині мало хто знає. За Портсмутським мирним договором (1905 р.) до Японії перейшли всі права Росії у Південній Маньчжурії.

Російсько-японська війна добре описана в художній літературі, такий, наприклад, як романи “Цусима” О. С. Новікова-Прибоя, “Порт-Артур” О. М. Степанова, “Война за океан” М. П. Задорнова тощо.

1907 р. Росія і Японія поділили сфери свого впливу у Маньчжурії і зашкодили проникненню у регіон американців.

Революція 1911 р. усунула від влади у Китаї маньчжурську династію Цін. У Китаї розпочалася “отаманщина”. Країну охопив хаос. Настало національне безвладдя. Владу захопили регіональні воєначальники (warlords), які гризлися між собою, як коти у мішку.

У перші роки існування Китайської республіки владу у Маньчжурії захопив колишній бандит, воєначальник Чанг Цолін (Chang Tso-lin). Звідси висновок: не слід дивуватися приходженню бандитів до влади. Так у них лягає карта. Не буває країн без бандитів.

Після російсько-японської війни і революції 1911 р. ситуація у Маньчжурії була стабільнішою, ніж у решті регіонів Китаю. Регіональні воєначальники вели між собою нескінченні війни, до яких не долучалася Маньчжурія.

У червні 1927 р. начальник штабу Квантунської армії подав меморандум з планом захоплення північно-східних провінцій Китаю. Меморандум передбачав і експансію

у напрямку Монгольської Народної Республіки.

У 1928 р. представники штабу Квантунської армії заявили, що три північно-східні провінції Китаю мають стати протекторатом Японії [6, 86].

У Маньчжурії розгорталася широка антирадянська пропаганда. Йшлося про більшовицьку загрозу.

Чанг Цоліну вдавалося контролювати китайські війська у Маньчжурії. Він відіграв велику роль у політиці тодішніх воєнних князів. Упродовж 1926–1928 рр. очолював пекінський уряд. Його влада регіональним воєначальникам набридла. Проти нього виступили воєнні князі. Набирав також силу гоміньданівський революційний рух. Чанг Цолін поїхав з Пекіна до милої Маньчжурії. Під час подорожі його вбили японські офіцери. Влада перейшла до його сина — Чанга Хсюельянга (Cang Hsüeh-liang). Він заявив про свою прихильність до нового гоміньданівського уряду у Нанкіні. Уряд очолював Чан Кайші. Маньчжурський лідер дотримувався націоналістичних поглядів. Намагався зменшити іноземний вплив у Маньчжурії. 1929 р. спробував встановити контроль над Китайською Східною залізницею. Належала вона Радянському Союзу. Невдовзі лідер Маньчжурії зазнав поразки від радянських військ. 22 грудня 1929 р. в Хабаровську було підписано радянсько-китайський протокол про відновлення у Маньчжурії становища, яке існувало до конфлікту.

На півдні Маньчжурії він будував залізницю, які конкурували із залізницями, побудованими японцями. Це не подобалося радикально налаштованим японським військовим. Вони вирішили загарбати Маньчжурію.

У японському уряді існувала певна опозиція щодо намірів військових. Це не завадило армії зробити те, що вона хотіла. Згодом Мао Цзедун промовив: “Гвинтівка породжує владу!”

Полковник Судзукі у березні 1931 р. віддав Північно-Східний Китай для вивчення

можливостей нападу на Радянський Союз [6, 90].

Влітку 1931 р. штаб Квантунської армії опрацьовував план захоплення Маньчжурії. 18 вересня на Південно-Маньчжурській залізниці неподалік Мукдена стався вибух. Японці звинувачували у цьому китайців. Цілком можливо, що його влаштували самі японці. Такі “жарти” тоді траплялися часто. Щоб напасти на Фінляндію, Й. Сталін зі своєї артилерії обстріляв свою ж територію. А. Гітлер напав на свою радіостанцію, щоб звинуватити у цьому Польщу і розпочати з нею війну, яка стала початком Другої світової війни.

Мукденський інцидент став приводом для окупації японськими військами всієї Південної Маньчжурії. На це пішло три місяці. Серйозного спротиву з боку китайських військ не було [6, 90].

Військові дії Японії у Маньчжурії президент США Г. Гувер розглядав як наведення там порядку. Японське вторгнення обговорювала Ліга націй у вересні і жовтні 1931 р. [6, 93]. Японцям рекомендувалося вивести війська з окупованих територій до 16 листопада 1931 р. Цього дня Рада Ліги націй ще раз розглядала в Парижі ситуацію у Маньчжурії.

Окупація Маньчжурії була порушенням Портсмутського договору 1905 р. між Росією та Японією. У грудні 1931 р. уряд СРСР запропонував Японії укласти пакт про ненапад [6, 95]. Десь через рік японці відповіли, що час ще не визрів.

Захоплення Японією Маньчжурії призвело до створення там маріонеткової держави Маньчжоу-Го.

Квантунська армія, яка раніше контролювала лише південну кінцівку Ляодунського півострова та окремі ділянки Південно-Маньчжурської залізниці, була висунута до кордонів СРСР і Монгольської Народної Республіки [6, 165].

4 січня 1933 р. уряд СРСР повторно запропонував Японії укласти пакт про ненапад [6, 103].

У 1933 р. після захоплення Маньчжурії генштаб Японії уточнив план “Оцу” (нападу на СРСР) [6, 99].

Останнього китайського імператора Цін П'юї (Ch'ing P'u-yi) японці 1934 р. проголосили імператором держави Маньчжоу-Го (Manchukuo). І радянські, і американські джерела дружно кваліфікують її як “маріонеткову”. Вона до 1945 р. перебувала під повним японським контролем. Була своєрідним відображенням статусу Української РСР в ООН за радянських часів. Маньчжоу-Го визнали 23 з 80-ти існуючих тоді держав світу. СРСР цю державу визнав де-факто 23 березня 1935 р., а де-юре — 13 квітня 1940 р.

Нотатка “Manchukuo” книги “Oxford Paperback Encyclopedia” пояснює, що це — маріонеткова держава у Маньчжурії (1932—1945). Використовуючи, як привід, Мукденський інцидент, японці загарбали місто Мукден у вересні 1931 р. і впродовж п'яти місяців поширили свою владу на всю Маньчжурію. Японська експансія на захід була зупинена Радянською Армією у 1939 р., але японці зберігали контроль над Маньчжоу-Го доти, доки китайські комуністи (за підтримки Радянського Союзу, який вивіз велику кількість промислового обладнання) взяли верх наприкінці Другої світової війни [7, 865].

Територія Маньчжоу-Го була вдвоє більша, ніж територія сучасної Маньчжурії. Столицею Маньчжоу-Го було місто Чанчунь (попередня назва — Синьцзин) [5, 218].

Слід підкреслити, Маньчжоу-Го за своїм етнічним складом — китайська держава. Власне маньчжурів там було дещо більше, ніж кіт наплакав. У складі населення були також монголи, японці, корейці, росіяни.

На початку 30-х років у керівництві Компартії Китаю утворилося лівацьке об'єднання, очолюване Лі Лісанем. Угрупування вважало, що світова війна забезпечить вибух світової революції. Лі Лісань і його прихильники виступали за воєнний конфлікт між Японією і СРСР. Сподівалися, що він виникне з повстання у Маньчжурії. Цей план підтримав “фронтовий комітет” на чолі з Мао Цзедунем. Комінтерн це політичне спрямування вважав авантюристичним [6, 83].

У травні-червні 1938 р. мілітаристські кола Японії розгорнули широку пропагандистську кампанію навколо спірних територій на кордоні Маньчжоу-Го з радянським Примор'ям.

У середині липня 1938 р. японський посол у Москві М. Сігеміцу висунув Радянському Союзу вимогу про передачу Японії цих спірних територій під приводом виконання нею зобов'язань перед Маньчжоу-Го [6, 165].

План нападу на територію СРСР у районі озера Хасан обговорювався 22 липня 1938 р. на нараді п'яти японських міністрів. План було схвалено 29 липня 1938 р. Японські війська ввійшли на територію СРСР. Захопили вигідні висоти — Заозерну та Безіменну. Радянські війська до 9 серпня 1938 р. повністю відновили контроль над районом [6, 166].

Влітку 1939 р. командування Квантунської армії підтягнуло свої війська до кордонів тамсат-булацького виступу в Монгольській Народній Республіці. Мета — захопити плацдарм на захід від р. Халхін-Гол. Японцям вдалося окупувати частину території Монголії. Навести порядок Й. Сталін доручив Г. Жукову. Радянські війська пішли в наступ 20 серпня. Через 4 дні радянсько-монгольські війська замкнули кільце оточення. До кінця серпня японсько-маньчжурське угруповання було розгромлене [6, 167]. Тактика “котла” спрацювала.

У серпні 1939 р. принц Коное зізнався послу Німеччини в Японії Отту, що Японії потрібно принаймні два роки, щоб досягнути потенціалу радянських військ під час боїв за Халхін-Гол.

Через певний час, після поразки на Халхін-Голі, японський уряд заявив про бажання поліпшити стосунки з Радянським Союзом.

Розпочинаючи з 1939 р. виконувався 3-річний план розвитку північних районів Маньчжурії. Будувалися шосе і залізниці. Прикордонні з Радянським Союзом території заселялися японськими переселенцями.

Наприкінці 1939 р. були врегульовані питання про сплату Японією коштів Радянському Союзу за Китайську Східну залізницю та про рибальство [6, 168].

Японський уряд планував завершити підготовку країни і збройних сил до великої війни в Азії і на Тихому океані впродовж 1939–1941 рр. Готувалися два варіанти війни: північний — проти СРСР, та південний — проти США.

План проти СРСР (“Оцу”) передбачав захоплення радянського Далекого Сходу. Уточнений наприкінці 1940 р. північний план передбачав завдання головного удару у приморському напрямку. Допоміжний удар мав спрямуватися на Благовещенськ. Спочатку, зокрема, мали бути захоплені Владивосток, Іман, Благовещенськ. На другому етапі під японський контроль мали перейти СРСР Гавань, Північний Сахалін, Петропавловськ-Камчатський, Комсомольськ-на-Амурі, Ніколаєвськ-на-Амурі.

На початку липня 1940 р. через посла Японії у Москві С. Того японський уряд запропонував розпочати переговори щодо укладення пакту про ненапад між СРСР і Японією [6, 168].

У липні 1940 р. японський уряд ухвалив “Програму заходів, що відповідають змінам у міжнародному становищі”. Зокрема, ставилася мета швидко врегулювати японсько-радянські відносини з метою уникнення війни на два фронти (проти СРСР та США).

За основу врегулювання відносин японська сторона брала Пекінську конвенцію 1925 р. та Портсмутський мирний договір між Росією і Японією 1905 р. Японія намагалася змусити Радянський Союз продати їй Північний Сахалін.

Радянський уряд погодився розпочати переговори. Пропозиція Японії про придбання Північного Сахаліну була різко відхилена. Згода СРСР на підписання пакту про нейтралітет обумовлювалася згодою Японії ліквідувати свої нафтові та вугільні концесії на Північному Сахаліні. Уряд СРСР висловив готовність гарантувати Японії постачання сахалінської нафти впродовж 5 років на звичайних комерційних умовах. Щорічні обсяги постачання — до 100 тис. тонн.

У грудні 1940 р. на острові Хоккайдо було створено штаб Північного військового округу.

Японські війська розгорталися на півночі Японії, Курильських островах і Південному Сахаліні.

24 березня 1941 р. у Москві почалися радянсько-японські переговори про укладення пакту про нейтралітет. Японію представляв міністр закордонних справ Мацуока. Японська сторона на погоджувалася на ліквідацію своїх концесій на Північному Сахаліні. Переговори перервалися. Мацуока попрямував до Берліна. Зустрічався там з керівниками Німеччини. Потім повернувся до Москви. Знову спробував поставити питання про продаж Радянським Союзом Північного Сахаліну. Японія вчергове отримала відмову. 13 квітня 1941 р. у Москві було підписано пакт про нейтралітет між СРСР і Японією. Сторони зобов’язалися підтримувати мирні і дружні стосунки між собою та взаємно поважати територіальну цілісність і недоторканність. Зазначалося, що в разі, якщо одна з Договірних Сторін стане об’єктом воєнних дій з боку однієї або кількох третіх сторін, то інша Договірна Сторона дотримуватиметься нейтралітету впродовж усього конфлікту. Пакт укладався на 5 років.

Додана до пакту декларація містила зобов’язання СРСР поважати територіальну цілісність і недоторканність держави Маньчжоу-Го. Аналогічне зобов’язання давала Японія щодо Монгольської Народної Республіки.

Пізніше, шляхом обміну листами було зафіксовано зобов’язання Японії упродовж 6-ти місяців ліквідувати свої концесії на Північному Сахаліні.

Радянська влада розглядала цей пакт як дипломатичну поразку Німеччини. А. Гітлеру не вдалося втягнути Японію у війну проти СРСР. Сталінський режим розглядав пакт і як поразку американців. Не вдався, мовляв, “далекосхідний Мюнхен”.

Посол США у СРСР Штейнхарт 5 червня 1941 р. під час бесіди із міністром закордонних справ СРСР заявив, що не розглядає пакт як спрямований проти США. Посол визнавав, що СРСР мав небезпечного сусіда

на заході (Німеччину), тому зацікавлений у збереженні миру на сході.

На думку британського посла в СРСР Кріппса, цей пакт був антинімецьким. Його мета — захист східних кордонів СРСР у разі нападу Німеччини на Радянський Союз.

Через деякий час міністр Мацуока заявив німецькому послу в Японії, що у випадку нападу Німеччини на СРСР жоден прем'єр-міністр Японії чи її міністр іноземних справ не зможуть втримати Японію на позиціях нейтралітету [8, 354, 355]. Кількість укріплених регіонів на кордонах з Радянським Союзом у 1941 р. сягнула 13.

Невдовзі у Європі розпочалася війна двох соціалізмів — гітлерівського і сталінського, а на Тихому океані двох капіталізмів — японського і американського. Учасникам змагань нудувати на доводилося.

На Каїрській конференції (1943 р.) президент США Ф. Рузвельт, прем'єр-міністр Великої Британії і генералісимус Чан Кай-ші домовилися, що Маньчжурія та інші китайські території, які потрапили під японський контроль, будуть передані Китаю після закінчення війни. До обіцянки приєднався і Й. Сталін. На Ялтинській конференції (лютий 1945 р.) він запевнив, що СРСР вступить у війну проти Японії через три місяці після закінчення війни з Німеччиною. Своє слово Й. Сталін дотримав з точністю до дня. Упродовж 1939—1945 рр. Квантунська армія була збільшена з 9 до 12 піхотних дивізій. Мала близько 350 тис. солдатів та офіцерів. Існувала інформація, що в армії був 1 млн вояків.

У 1940—1941 рр. зросли війська Маньчжоу-Го і Внутрішньої Монголії (там теж був залежний від Японії регіональний воєначальник).

Міністр закордонних справ СРСР В. М. Молотов 5 квітня 1945 р. зробив послу Японії у СРСР Н. Сато заяву про денонсацію радянсько-японського пакту про нейтралітет [6, 170]. Японці зрозуміли куди прямують події.

Ще до початку військових дій Радянської Армії, СРСР і чанкайшистський Китай уклали договір. Він надав Радянському Союзу:

- спільне з Китаєм володіння головними маньчжурськими залізницями впродовж 30-ти років;
- спільне з Китаєм використання військово-морської бази у Порт-Артурі;
- використання потужностей вільного порту Тальєн (Talien).

Увечері 8 серпня 1945 р. через японського посла у Москві радянський уряд оголосив війну Японії [6, 212].

Війну з Японією Радянський Союз розпочав 9 серпня 1945 р., серйозного спротиву з боку японців наступу Радянської Армії не було. Все ж таки японські війська діяли рішучіше і вправніше, ніж 2003 р. війська іракського президента Саддама Хусейна. Іракські вояки тікали від американців і британців як табун овець.

Темпи наступу радянських військ у Маньчжурії перевищували темпи наступу гітлерівських військ на початку німецько-радянської війни. Квантунська армія була деморалізована американськими ядерними ударами.

У полон здавалися переважно частини армії Маньчжоу-Го.

Японцям (та й не лише їм) у серпні 1945 р. було невідомо, що американці використали обидві свої атомні бомби і більше їх у них немає.

Японці ж очікували, що дядько Сем після Хіросіми і Нагасакі кидатиме “гостинці” ще й іншим містам. За таких обставин доцільність капітуляції не викликала сумнівів. Недарма ж медики рекомендують: “Якщо згвалтування є неминучим, постарайтеся розслабитися!”

14 серпня 1945 р., на п'ятий день від початку Радянським Союзом воєнної операції, СРСР і Китай уклали договір про те, що впродовж трьох місяців після капітуляції японських військ (яка сталася 18 серпня) Радянський Союз триматиме у Маньчжурії свої війська.

17 серпня 1945 р. у другій половині дня командувач Квантунської армії генерал О. Ямада звернувся до Маршала Радянського Союзу О. М. Василевського з пропозицією розпочати переговори про припинення вогню [6, 247].

18 серпня генерал О. Ямада у відповіді по радіо Маршалу О. М. Василевському висловив згоду виконати всі умови капітуляції [6, 248].

До кінця серпня вся територія Маньчжурії площею понад 1,3 млн кв. м з населенням понад 40 млн осіб була повністю звільнена від японських військ [6, 256].

2 вересня 1945 р. у Токійській бухті на борту американського крейсера “Міссурі” відбулася церемонія підписання “Акту про беззастережну капітуляцію Японії”. Уряд Японії представляв міністр закордонних справ М. М. Сігеміцу, а імператорську ставку — генерал Умедзу.

Після японців підписи на “Акті” поставили: від імені всіх союзних націй — верховний головнокомандувач генерал Д. Маккартур, від імені США — адмірал Ч. Німіц, Китаю — гоміньданівський генерал Су Юнчан, Великої Британії — адмірал Б. Фрейзер, СРСР — генерал-лейтенант К. Н. Дерев'янка, Австралії — генерал Т. Блеймі, Франції — генерал Ж. Леклер, Голландії — адмірал К. Халфріх, Нової Зеландії — віце-маршал авіації Л. Ісіт, Канади — полковник Н. Мур-Косгрейв [6, 359].

Оскільки чанкайшисти не були в змозі окупувати Маньчжурію у 1945 р., то попросили Радянський Союз не виводити свої війська впродовж ще трьох місяців. СРСР вивів свої війська у лютому 1946 р. [5, 221]. Мабуть, точнішою є інформація про те, що радянські війська залишалися у Маньчжурії до 3 травня 1946 р. [6, 258].

За час окупації СРСР встиг вивезти з Маньчжурії промислового обладнання на значну у ті часи суму в 1 млрд доларів. Тут Йосип Віссаріонович діяв згідно з українським прислів'ям: “Не зівай, Химко, на те і ярма-рок!”

Радянський Союз не виявив інтересу до японської зброї. Компартія Китаю цю зброю привласнила. Китайським комуністам японська зброя була потрібною, щоб вбивати своїх співвітчизників — чанкайшистів. Їх у політології прийнято величати націоналістами.

У Маньчжурії радянські війська окупували міста. Війська Компартії Китаю проникли у сільську місцевість. Вони встановили там дієвий контроль на зразок того, який був запроваджений ними у Північному Китаї під час Другої світової війни.

Американці радили Чан Кайші забезпечити передусім маршрути постачання у Північному Китаї. Він американців не послухався і надіслав до Маньчжурії близько півмільйона своїх вояків. До червня 1946 р. вони окупували всі головні міста Маньчжурії за винятком Харбіна.

Компартія провела у сільській місцевості Маньчжурії земельну реформу. Цим здобула широку підтримку населення. У нас теж більшовики спочатку роздали землю, потім — її відібрали та влаштували грандіозний голодомор.

За посередництва американців, між Гоміньданом і Компартією в 1946 р. було укладено у Маньчжурії перемир'я. Його порушено восени 1946 р. Розпочався стрімкий розвал влади Чан Кайші.

У серпні 1949 р. було реорганізовано уряд Маньчжурії, який мав назву Народний Північно-Східний уряд. Очолив його Као Канг (Као Kang) [5, 221].

Після утворення 1 жовтня 1949 р. Китайської Народної Республіки, Маньчжурія стала одним із шести адміністративних регіонів Китаю. Кожний з регіонів мав значну автономію у рамках нової влади. Као Канг, очевидно, мав найбільшу автономію, порівнюючи з іншими регіональними лідерами. Мав тісні зв'язки з Радянським Союзом. У 1954 р. були ліквідовані всі регіональні адміністрації. Као Канг став жертвою першої великої чистки у Китайській Народній Республіці.

У 1950 р. Китай і Радянський Союз уклали новий договір. Усі особливі радянські права у Маньчжурії мали закінчитися в 1955 р.

Десять у 70-х роках автор цих рядків виступав з лекцією у Вінниці. Ледве не потрапив у халепу. Під час лекції назвав номер (в/ч 35236) 199-го Верхнеудінського полку, який вибив китайців 15 березня 1969 р. з острова

Даманський. У ті часи шляхетно було боятися власної тіні. Всі наші номери китайці прекрасно знали і без старшого лейтенанта І. Дахна. У лекції було сказано, що наприкінці Другої світової війни полк брав участь у розгромі Квантунської армії. Про те, що вона була деморалізована американськими ядерними ударами по Хіросімі і Нагасакі, не згадувався і сам лектор.

Розгром Квантунської армії означав і розгром держави Маньчжоу-Го. Один із слухачів (який був старший за віком ніж лектор і який був обізнаний з історією і радянським військом) заявив, що Йосип Сталін був “дубом”. Якби ним не був, то існувала б на далекосхідному радянському кордоні нормальна держава Маньчжоу-Го, а не маоцзедунівський Китай, і в Радянського Союзу не було б, зокрема, проблеми з островом Даманським.

Історія — це не фізика і не хімія, де експерименти можна повторювати нескінченну кількість разів. Історія держави Маньчжоу-Го, без сумніву, викликає інтерес і надихає на моделювання.

Існування Маньчжурії, як окремої держави, не дозволили б ні Чан Кайші, ні Мао Цзедун. Здається, що Й. Сталін, навіть якщо б дуже хотів, не зберіг би Маньчжурію як окрему державу.

Маньчжурію могла б утримати лише Японія, але ж вона війну програла.

Японії не слід було воювати ні з СРСР, ні з США, а очолити визвольний рух азійців проти європейсько-американського колоніалізму.

Була б тоді Японія гегемоном Азії, продовжувала б володіти Південним Сахаліном і Курилами та не плакати, як це вона досі робить, за нещасними острівцями — Кунашир, Ітуруп, Хабомаї та Шикотан, які розташовані біля Японських островів і які загарбав Радянський Союз. Якщо Японії дуже хотілося повоювати, то вона могла б успішно, синхронно разом з Німеччиною, вести війну проти СРСР. Радянському Союзу було б

скрутно. Японії у жодному разі не слід було воювати із США. Зрештою, з Японією трапилося як у прислів'ї: “Жадібність згубила фразера”.

Отже, можна зробити такі висновки:

1. Історія Маньчжоу-Го засвідчила, що чужинці, які не в змозі негайно підкорити всю чужу країну, можуть відхопити від неї ласий шмат і встановити там прийнятний соціально-економічний порядок.
2. Виникнення Маньчжоу-Го вказує, що чужинцям територіальну анексію доречно робити тоді, коли в країні безлад і відсутній сильний центральний уряд. Анексія може сприйматися світовою спільнотою як наведення елементарного порядку.
3. За результатами Другої світової війни подальше незалежне існування Маньчжоу-Го було неможливим. Не завадило б створити неупереджену книгу про історію Маньчжоу-Го. Нейтральним українським науковцям це під силу.
4. Роль СРСР у воєнній перемозі над Японією була скромною, оскільки військову поразку Японії завдали переважно США. Цей факт досі замовчувався.
5. Якби СРСР не взяв участі у воєнній операції проти Квантунської армії, то користь від цього одержали б чанкайшисти, а Мао Цзедун, ймовірно, не прийшов би до влади у Пекіні. Маньчжурія послужила комуністам трампліном до влади. Хто володіє Маньчжурією, той володіє Китаєм. Маньчжурія залишається важливим геополітичним регіоном, який впливає і на Зелену Україну (Зелений Клин), що перебуває нині у складі Росії.
6. Досі широко невідомо, чому саме акт про беззастережну капітуляцію Японії від імені СРСР підписав українець — генерал-лейтенант К. Н. Дерев'янка.

Література

1. Дахно І. І. Острів Даманський: етно-політичний аспект // Наукові праці МАУП. — К., 2013. — № 2. — С. 5—12.
2. Энциклопедический словарь: В двух томах / Глав. ред. Б. А. Введенский. — М.: Сов. Энциклопедия, 1963. — 656 с.
3. Краткая географическая энциклопедия: В 5 томах. — Т. 2 / Глав. ред. А. А. Григорьев. — М.: Сов. энциклопедия, 1961. — 592 с.
4. Украинский Советский энциклопедический словарь: В 3 томах. — Т. 2 / Глав. ред. Укр. Сов. энциклопедии Ф. С. Бабичев; Под ред. А. В. Кудрицкого. — К.: Глав. ред. Укр. Сов. энциклопедии им. М. П. Бажана, 1988. — 768 с.
5. The Encyclopedia Americana. International Edition. Complete in thirty volumes. First published in 1829. — Vol. 18. — Danbury, Connecticut, 1997. — 877 p.
6. История Второй мировой войны 1939—1995: В 12 томах. — Т. 11 / Председатель главной редакционной коллегии Д. Ф. Устинов. — М.: Воен. издат. Мин-ва обороны СССР, 1980. — 406 с.
7. Oxford Paperback Encyclopedia. — Oxford: Oxford University Press, 1998. — 1496 p.
8. История Второй мировой войны. 1939—1945: В 12 томах. — Т. 3 / Председатель Главной редакционной коллегии А. А. Гречко. — М.: Воен. издат. Мин-ва обороны СССР, 1974. — 503 с.

У контексті дослідження маловідомих аспектів геополітичної боротьби навколо Маньчжурії на початку XX ст. перед Другою світовою війною і під час неї підтверджено, що Маньчжурія, з огляду на своє географічне положення і багатство ресурсів, мала велике геополітичне значення для Китаю, Японії і Радянського Союзу. Зазначено, що фатальною помилкою Японії була її війна із США. Держава Маньчжоу-Го, з огляду на поразку Японії у Другій світовій війні, не мала шансів на продовження існування і неминуче мала зникнути.

В контексте исследования малоизвестных аспектов геополитической борьбы вокруг Маньчжурии в начале XX в. перед Второй мировой войной и во время нее подтверждено, что Маньчжурия, учитывая свое географическое положение и богатство ресурсов, имела большое геополитическое значение для Китая, Японии и Советского Союза. Отмечено, что роковой ошибкой Японии была ее война с США. Государство Маньчжоу-Го, учитывая поражение Японии во Второй мировой войне, не имело шансов на продолжение существования и неизбежно должно было исчезнуть.

In the context of the study of little-known aspects of the geopolitical struggle over Manchuria in the early twentieth century. before World War II and during it the article confirms that Manchuria, given its geographical location and a wealth of resources was of great geopolitical importance for China, Japan and the Soviet Union. Indicated that Japan was a fatal mistake of the war with the U.S.. The state of Manchukuo in view of the defeat of Japan in World War II, had no chance of continued existence and bound to disappear.

Надійшла 29 квітня 2013 р.

ДИФАМАЦІЙНІ ВИДАННЯ ЯК ЗАСІБ ПОЛІТИЧНОЇ БОРОТЬБИ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 22–29

Розглянуто питання використання друкованої видавничої продукції у політичній пропаганді, під час гострого політичного протистояння, зокрема, під час виборів.

Сучасна влада досягається завдяки і насамперед інформації, умінню використовувати у політичному протистоянні інформаційні ресурси та технології. Одним з наріжних засобів комунікаційного арсеналу, ефективним механізмом масової комунікації є видавнича продукція. Її значення особливо актуалізується під час загострення політичного протистояння, зокрема виборів, які також можна трактувати як своєрідну форму інформаційної експансії, а часто й агресії. Проаналізуємо використання різними політичними силами та політиками так званої дифамаційної або ж фальшованої видавничої продукції, у тому числі під час парламентських виборів в Україні 2012 р.

Історія у сенсі нашого розгляду бере початок з давніх часів. Як свідчать джерела, чи не одним з перших маніпуляторів задля політичної вигоди був цар ще древньої ізраїльсько-іудейської держави Іосій. Намагаючись втримати та зміцнити владу, він нібито наказав підлеглим написати останню книгу П'ятикнижжя, де ствердити непорушність верховенства Ягве і царя як божого помазанника. Пророки виконали завдання, і невдовзі книгу з "одкровеннями" знайшли під час ремонту одного з храмів. Фактично твір на замовлення і став аргументом у подальшому політичному протистоянні та обґрунтуванні гонінь на інакодумців [2].

З винайденням друкарського верстата розширились і можливості фальшувань. Під-

робки стали одним з інструментів інформаційних маніпуляцій у політичній боротьбі, яка часто набувала характеру воєнних дій. До підроби дехто відносить, зокрема, і так звані "Протоколи сіонських мудреців" початку ХХ ст., де викладено плани змови для здобуття світового панування. Не заглиблюючись у дискусію про справжність документа, зазначимо, що навіть суперечка докола авторства "Протоколів", яка триває і досі, уже свідчить про своєрідну "технологічність" публікації та намагання використати її з тією чи іншою (часто протилежною) політичною метою.

Одним із перших спеціальних навчальних посібників з доволі специфічного використання інформації стала, певно, книга заступника начальника відділу агентурної розвідки РУ РККА Олександра Кука "Канва агентурної розвідки", підготовлена для курсів працівників ВЧК-ОГПУ [7]. У ній, зокрема, наголошувалось: "До найважливіших політичних завдань розвідки належить цілеспрямований вплив на населення ворожої держави за посередництва преси, пропаганди, розповсюдження чуток, розповсюдження певних ідей і поглядів, що підривають віру у владу власної країни". До засобів, які можна було використовувати для впливу, входили приховування та цільова інтерпретація (фактично — перекручування) певної інформації, поширення невігідних для ворога, у тому числі вигаданих повідомлень.

Фальшування, фальшивки були в активному арсеналі сталінських та гітлерівських ідеологів. Відомі численні підробки, які використовувались ними для пропагандистської роботи, а під час воєнних дій — з метою дезорієнтації та дезінформації противника. Особливої майстерності умільці досягли у фальшуванні “документальних” фото про звірства один одного, які поширювали як листівки та плакати. Інколи за справжні видавали окремі випуски газет. Такою, приміром, була нібито газета “Правда”, яку гітлерівці видрукували влітку 1941 р. і зі сторінок якої розповідалось про успіхи німецької армії на фронтах та щасливе життя за нової влади. Була тут і замітка про те, що син Йосипа Сталіна — Яків Джугашвілі здався у полон. Поруч було вміщено перепустку російською та німецькою мовами, з якою можна було й самому перейти на бік гітлерівців.

Не відставали, втім, і радянські пропагандисти. До достатньо цинічних курйозів можна віднести знімок фронтового оператора Євгена Халдея, який обійшов світ і відомий як “Прапор Перемоги над рейхстагом”. Як з’ясувалось пізніше, він не мав справжньої історичної цінності: фото було зроблене на другий день після справжніх подій і вже з іншими учасниками. По-друге, як зауважили в редакції, в одного з бійців зі світлини на руках виявилось по годиннику, що могли розцінити як свідчення мародерства радянських воїнів. Халдею довелось зіскоблювати негатив, поправляючи “правду”.

Інколи для фальсифікацій і цього було не потрібно. Показовим прикладом такого є справжня світлина замордованих польських дітей, нібито прив’язаних дротом до дерева. Тривалий час її видавали як показову ілюстрацію звірств українських повстанців на західноукраїнських землях у роки Другої світової війни. Насправді ж фото було зроблене ще 1923 р. і вперше його опублікували у польському часописі “Rocznik Psychiatryczny” в статті Вітольда Люневського “Маніакально-депресивний психоз у судово-психіатричній казуїстиці”. На знімку, як встановили польські науковці Ада Рудковська та Даріуш Сто-

ля, зображені діти циганки, яких вона вбила з відчаю, що не зможе їх прогодувати. Втім, правда не стала перешкодою для радянських та налаштованих антиукраїнськи польських пропагандистів. Навіть після розвінчування фальшування, “фото злочинів УПА” не зникло з маніпулятивного набору. Його використали, зокрема, на обкладинці книжки історика-любителя і колишнього агента спецслужб комуністичної Польщі Олександра Кормана “Ludobójstwo UPA na ludności polskiej — dokumentacja fotograficzna”, яка побачила світ 2003 р., та в інших виданнях. “Документ” Кормана, попри усі спростування, в арсеналі також сучасних українських “борців” з націоналістами, які знову використовують його для дифамації.

Використовували підробки і противники тоталітарних режимів.

Для ведення ідеологічної роботи проти СРСР за кордоном були створені національні редакції радіо, періодичні видання, а також видавництва. Зокрема, на початку 1950-х років українські емігранти з допомогою американців заснували видавництва “Пролог” у Нью-Йорку та “Сучасність” у Мюнхені, які стали публікувати і поширювати книжки й періодику, що з різних причин не могли бути видані в Україні. Оскільки видання (а це були твори як літераторів діаспори, так і українських дисидентів) були зорієнтовані на читачів в Україні, відповідно, постала і проблема доставки друків до потенційних споживачів. Способи доставки літератури в Україну були різними. Використовувались, зокрема, фактично контрабандні польський і чеський канали, інші можливості. Для маскування ж літератури у “Пролозі” вигадували фальшоправи: оригінальний твір маскували під обкладинкою якоїсь “патріотичної” радянської книжки, яка не привертала особливої уваги непосвячених. Видання використовували цілком легальні та різних видавництв. Приміром, дослідження Миколи Лебеда “УПА” уклали під обкладинку праці Ю. Римаренка “Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих”, підготовлену в Інституті філософії Академії

наук України і видану видавництвом “Наукова школа” 1970 р., матеріали V та VI Зборів ОУН побачили світ під обкладинками “Матеріалів XXV з’їзду Комуністичної партії України” (Політвидав України, 1976 р.), книжок П. Кравчука “З рідним народом” (“Україна”, 1979 р.), Р. Білоусова “Вирішальний етап економічного змагання соціалізму з капіталізмом” (“Радянська Україна”, 1980 р.), І. Яковлева “Вторая житница страны” (“Сельхозгиз”, 1982 р.) тощо.

На переконання дослідника, співробітника Центру трансатлантичних відносин Школи фундаментальних міжнародних відносин Університету Джона Гопкінса у Вашингтоні Тараса Кузьо, підтримка і фінансування американцями “Прологу” стало однією з найуспішніших таємних операцій США проти Радянського Союзу, яка згодом сприяла здобуттю Україною незалежності [6].

Наприкінці 1980-х американці припинили фінансування “Прологу”, що стало своєрідним “дружнім жестом” тодішнього американського президента лідерів СРСР Михайлу Горбачову і знаменувало фактичне згортання ідеологічних операцій США проти Радянського Союзу. Остаточо “Пролог” припинив свою діяльність 1992 р.

Про використання фальшивок у роки “холодної війни” розповідає і журналіст Савік Шустер, який на початку 1980-х працював репортером європейських видань в Афганістані [15]. За його словами, він брав участь у творенні псевдогазети Міністерства оборони СРСР “Красная звезда”. Видання підготували репортери італійського журналу “Frigidaire”, а надрукували у видавництві Ватикану, де, за словами Шустера, “не було агентів КДБ”. У сфальшованій газеті містились матеріали про злочини окупаційних військ, заклики до радянських солдатів скласти зброю і вимагати повернення додому. Також повідомлялось про буцімто повалення прорадянського уряду Бабрака Кармаля, завершення війни і братання радянських військ з моджахедами. Віддруковану газету (за деякими даними, всього виготовили сім тисяч примірників, а ще були

надруковані й фальшиві радянські плакати) доправили до Афганістану, де журналісти разом з моджахедами вночі розклеїли її за маршрутами просування радянських підрозділів. Є відомості, що газету поширювали також серед військових гарнізонів.

Як згадує колега Шустера по Радіо “Свобода” Іван Толстой, акція не була першим подібним досвідом Савіка. Ще до Афганістану той брав участь і у творенні псевдо-“Правди”, яку підготували до Олімпіади 1980 р. в Москві. Для досягнення максимальної схожості з тоді головною газетою СРСР у Фінляндії навіть спеціально закупили папір, схожий на той, на якому друкувалась “Правда”. До Москви газету із сатиричними матеріалами та творами дисидентів доправили з допомогою туристів, а потім і нелегально розповсюдили. Видання повідомляло про ніби переворот у СРСР, утечу керівників держави Брежнєва та Суслова до Праги і те, що РРФСР заявила про вихід з Радянського Союзу [5].

Відомий вислів “коли розпочинається війна, першою жертвою стає правда” цілком застосовний і до “мирних” політичних перегонів. Часто вибори — ярмарок не лише марнославства, а й популізму та словоблуддя, де не гребують легковажними обіцянками, а то й відвертим обманом та фальшуванням. На цей гандж демократії звернув увагу ще наприкінці XIX ст. відомий російський політичний діяч і філософ Лев Тихомиров, який у своїй праці “Демократія ліберальна та соціальна”, зокрема, зазначав: “Політикани намагаються не переконати, а отримати голоси. Найпевніший же засіб отримати голоси — це засліпити народ, загіннотизувати його шумом, тріскотнею, несподіваними брехливими повідомленнями... Це тактика так званого *surprise*, що однаково панує в усіх парламентських демократіях. Народ ловиться на слові” [10].

Політичне протиборство передбачає використання інформаційно-видавничого інструментарію, серед якого, як ми зазначали, доволі місця так званим підкидним, часто дифамаційним виданням. Таких прикладів доволі й у сучасній українській історії [1].

Чи не першим гучним скандалом, пов'язаним з підробками, стало виготовлення 1999 р. однією з державних друкарень сфальшованої опозиційної газети “Сільські вісті” з вихваляннями тоді чинного Президента Леоніда Кучми і критикою його опонентів. Газету надрукували накладом у три мільйони примірників і поширили по всій Україні з допомогою знову ж підлеглої владі “Укрпошти” [9].

Активно технологію підробних видань застосовували під час президентських перегонів 2004 р. Розголосу набуло виявлення у Броварах під Києвом, чомусь на трикотажній фабриці, дев'яти тонн(!) друків провокаційного характеру ніби від Ющенка — кандидата від опозиції. Розслідування активістів привело до столичної друкарні “Новий друк”, де також було складовано для вивезення і розповсюдження понад два мільйони не облікованих листівок. Ще один склад фальшованої продукції виявили на території Національного виставкового комплексу “Експоцентр України”, підпорядкованого Державному управлінню справами, а фактично — адміністрації Президента. Розповсюдження брошур та листівок здійснювалось з допомогою тих-таки державних установ і організацій, “Укрзалізниці” та пошти. Так, напередодні голосування у деяких районах через поштові скриньки було поширено листівки буцімто штабу кандидата від опозиції із закликом до своїх прихильників бойкотувати вибори, що, як розцінили оглядачі, було спробою конкурентів зменшити явку виборців Ющенка. Мільйони українців отримали також листівку-звернення вже на підтримку провладного кандидата за підписом заступника голови правління Ради земляцтва українців у Російській Федерації В. Христенка. Як з'ясувалось пізніше, сам “підписант” і гадки не мав про “своє” звернення [3].

Прикладом, так би мовити, креативного фальшування може слугувати видання 2007 р. цього разу вже “під Януковича”. Готуючись до позачергових парламентських виборів, у Партії регіонів заготували масовим накладом пропагандистську брошуру “...І рік при владі”, у якій йшлося про успішну діяль-

ність лідера “регіоналів” Віктора Януковича на посту прем'єр-міністра України. Опоненти не забарились і оперативно виготовили іншу брошуру, яка повторювала дизайн оригінального видання. Правда, називався новодрук вже по-іншому — “...Останній рік при владі”. Відповідним був і зміст видання. Цікаво, що розповсюдження підробки також супроводили фальшивкою — листом нібито одного з керівників депутатської фракції Партії регіонів з проханням до місцевих керівників сприяти поширенню твору [4].

Схожа технологія “заміщення” була використана і в Кременчуці на Полтавщині вже 2010 р. Там з'явилося одразу два спецвипуски місцевої газети “Автограф”. Перший — справжній — з агітаційними матеріалами за Юлію Тимошенко і другий — сфальшований: хоч і з логотипом та вихідними даними газети, але вже з рекламою лідера Партії регіонів Віктора Януковича [14]. Редакція змушена була звернутися до читачів із роз'ясненнями, що, мовляв, до підробки стосунку не має.

Подібне сталось і в Горлівці Донецької області. Тут 2011 р. підрили одразу два випуски тижневика “Криминал-експрес. Регіональний выпуск”. Скопіювавши дизайн і верстку справжнього видання, підробники, втім, дещо змінили назву часопису, давши йому заголовок “Криминал-експрес. Городской выпуск”. Публікації у фальш-номерах, що розповсюджувались безкоштовно, були спрямовані проти міського голови Євгена Клепа [12].

Для дискредитації вже народного депутата України від опозиції Анатолія Гриценка підрили часопис “Дзеркало тижня. Україна”, який поширювали у людних місцях столиці у червні 2011 р. У газеті зі справжнім логотипом, але без вихідних даних друкарні, творці вмістили матеріали про нібито високі доходи Гриценка та його дружини — головного редактора газети Юлії Мостової [13].

Як, певно, ніколи раніше, були сповнені найрізноманітнішою фальшивою видавничою продукцією парламентські вибори 2012 р.

У столиці газетною “чорнильницею” проти “УДАРу” стала “газета незалежних журналіст-

ських розслідувань” “Столичные ведомости”, що почала виходити друком під час виборів, проте без зазначення реєстрації. “Піратський” часопис, втім, належно фінансувався — “ударівці” вистежили поширювачів і затримали 300-тисячний наклад видання з контрагітацією. Іншою “антиударною” газетою була “Опозиція”, яку начебто видавала організація громадського спротиву “Юлі — волю!” У ВО “Батьківщина”, якому приписували газету, заперечили свою причетність до часопису.

Фальш-видання використовували, схоже, з подвійною метою. Перша — скомпрометувати політичну силу суперників чи її найбільш рейтингових кандидатів. Друга — посіяти недовіру, а то й ворожнечу між окремими опозиційними групами. До такого висновку нашої уваги активне використання підривних видань саме світоглядно близьких сил. Так, прес-служба об’єднаної опозиції “Батьківщина” заявила про появу фальшивки своєї газети, де поруч з правдивими матеріалами, що були у вільному доступі, були вміщені також публікації, спрямовані проти опозиції. Серед них — вигадане звернення Юлії Тимошенко до Віталія Кличка з критикою “УДАР” та його особисто, а також радикальні заклики.

Образ Тимошенко взагалі став, так би мовити, фетишним в агітаційному протистоянні. Головна опозиціонерка віртуально була присутня не лише на промо-акціях та видавничій продукції побратимів. Використовували її образ і супротивники. І не лише як об’єкт для звинувачень у всіляких проблемах і негараздах, а й як суб’єкт агітації за себе. Так, у Бердичеві Житомирської області поширювали листівки нібито із закликом экс-прем’єра голосувати за також колишнього генерального прокурора, “регіонала” Святослава Піскуна, який був кандидатом у 63-му мажоритарному окрузі. “Всі, хто заявляє про опозиційність, вводять людей в оману, — йшлося у нібито зверненні начебто Юлії Тимошенко. — Проте вибір робити потрібно і я хочу вам сказати про людину, яку поважаю та підтримую усім серцем. Це єдина чесна людина в погонах — Святослав Піскун. Він був найбільш принципово чесним Генпрокурором, якого бачила Україна”. Крім друкова-

них листівок, по місцевому радіо транслювали і агітаційні аудіозвернення нібито Тимошенко з тим самим закликом голосувати за Піскуна. Прес-служба “Батьківщини” і в цьому випадку заперечила автентичність записів та авторство звернення ув’язненого лідера. Спростували опозиціонери і свою причетність до 50-тисячного спецвипуску газети з логотипом і кольорами “Батьківщини”, у якій містились компрометуючі матеріали на найрейтинговіших кандидатів у народні депутати по 63-му округу, в тому числі, що цікаво, і на Павла Жебрівського, кандидатуру якого об’єднана опозиція офіційно підтримала [8].

Посварити опозицію спробували і в 151-му виборчому окрузі на Полтавщині. У Пирятині опозиціонери спільно з правоохоронцями затримали мікроавтобус, котрий перевозив близько 15 тис. листівок, які, згідно з вихідними даними, були видані на замовлення кандидата в народні депутати від ВО “Батьківщина” Миколи Карнауха і містили неправдиву інформацію про іншого опозиційного кандидата, “ударівця” Тараса Кутового. Микола Карнаух категорично відкинув свою причетність до листівок, назвавши їх спробою розколоти опозицію. Кутовий так само заявив, що справжнім замовником провокації є, на його думку, влада, яка зацікавлена у дезорієнтації виборців.

По-своєму намагався дезорієнтувати електорат і технічний, на розсуд багатьох, кандидат у народні депутати по 24-му мажоритарному округу Дніпропетровська Сергій Суханов. Оскільки “УДАР” свого кандидата з виборів зняв, Суханов вирішив скористатись з чужих напрацювань. Усю друковану та іншу рекламну продукцію Суханова почали оформлювати в “ударному” стилі. Були скопійовані також гасла та символіка “УДАР”. Схожу тактику використав у своїй агітації і провладний кандидат по округу № 211 в столичному Голосіївському районі Ігор Лисов. Зважаючи на популярність серед виборців опозиції, яка висунула об’єднаних кандидатів, він, вочевидь, вирішив “притулитись”. “Регіонал” також назвався “об’єднаним кандидатом” (уточнивши, правда, що він “об’єд-

наний від району”), що й використав у своїй кампанії та в численній друкованій рекламній продукції.

Технологією дифамації стали неправдиві повідомлення про зняття того чи іншого кандидата-мажоритарника з перегонів. Скажімо, у 212-му окрузі в Києві поширили листівку про те, що “УДАР” буцімто знімає з виборів свого кандидата Кирила Куликова, якого нібито звинуватили у співпраці з партією влади. Від імені Віталія Кличка виборців закликали проголосувати за іншого — чесного та опозиційного, ім’я якого, втім, не називалось.

Те саме використали і в Броварах. Своєрідною прелюдією стало поширення через поштові скриньки фальшивого номера з вихідними відомостями реального видання опозиційної газети “Київщина — мала Батьківщина”, де містились так само неправдиві результати соціологічного дослідження, а також критичні матеріали про опозиціонерів [11]. А перед самими виборами через спецвипуск вже офіційної комунальної газети “Нове життя” опублікували сфальшовану постанову ЦВК за № 1887 від 26.10.2012 р. про нібито зняття з реєстрації “ударівця” Павла Різненка — основного суперника провладного кандидата, а разом й особистого масажиста чинного прем’єр-міністра Миколи Азарова Миколи Федоренка.

Поширювали фальшиву видавничу продукцію і в інших регіонах. Як повідомили Радіо “Свобода” активісти громадського руху “Відсіч”, у Тлумачі, Галичі, Тисмениці та інших населених пунктах, що входили до 84-го виборчого округу на Прикарпатті, хтось розповсюдив листівки, схожі на друки руху в рамках акції “Помста за розкол країни”, у яких містилась неправдива інформація про одного з кандидатів.

Іноколи фальшивки на Прикарпатті використовували і для прямих провокацій. Подібне зафіксували на 88-му виборчому окрузі у Коломиї. Там до приміщення Комітету захисту української мови, який очолював опозиційний кандидат Олесь Доній, увійшов невідомий і кинув на підлогу пачку листівок, спрямованих проти провладного кандидата

Богдана Гдичинського. Одразу ж до кімнати вбігло з півдесятка міліціонерів на чолі з начальником райвідділу МВС і звинуватили присутніх у незаконній агітації. Таким чином, на думку працівників виборчого штабу опозиціонерів, влада намагалась перешкодити їхній роботі, а також заблокувати розповсюдження легальної друкованої продукції, що зберігалась у приміщенні. На півночі перегонів із заявою про підробку газети “Моя батьківщина — Сумщина” до прокуратури звернулись Сумська організація ВО “Батьківщина” та кандидат у народні депутати по 158-му округу Олександр Волков, проти якого і була спрямована фальшивка. Зловмисників, попри розслідування, як і в багатьох інших випадках, не встановили.

Певним винятком у цьому сенсі є історія підкидних листівок у селищі Пантанівка Кіровоградської області, яка сталася, правда, вже після виборів. Тут невідомий поширив друки із зверненням до тих, хто проголосував за ВО “Свобода”: “Відтепер живіть і думайте над тим, що до вас кожної миті можуть прийти месники в образі онуків і правнуків колишніх воїнів радянської армії і партизанів... А тому ми починаємо робити з вами те ж саме — вішати, різати, топити і палити ваші оселі! Разом з вашими дітьми! І будемо це робити теж вночі, щоб вам не спалося кожної ночі! Очікуйте!” У листівці наголошувалось, що відомо, де мешкають прихильники ВО “Свобода”, а кількох з них було названо. Як встановили правоохоронці, автором листівки був місцевий пенсіонер, який, погрожуючи, керувався особистими мотивами.

Втім, у протистоянні влади й опозиції не все було однозначним і чорно-білим. Додавала певної гостроти політичному суперництву і внутрішня конкуренція поміж опозиційних сил. Попри усі запевнення про консолідацію, повністю уникнути взаємопоборювання під час перегонів їм все-таки не вдалося. Це позначилось у тому числі й на характерові друкованої продукції. Партія “УДАР” упродовж виборної кампанії зробила принаймні дві офіційні заяви про використання “Батьківщиною” і “Свободою” проти “ударівців” чор-

нопіарних технологій. Йшлося в них, правда, про легальну друковану продукцію, зокрема, про періодичні видання, які поширювались у регіонах.

Проте повернемося до фальшувань. Потрібно сказати, що інформаційний обман — небезпечна і двогостра зброя. Викриття фальшивок може стати інформаційним бумерангом, здатним вразити так само авторів обману. Показовим у цьому є створення піарниками Партії регіонів агітлінійки “Від стабільності — до добробуту” для пропаганди покращення життя громадян України за нової влади. У численних виданнях, на плакатах, буклетах, листівках, біл-бордах були зображені щасливі люди різних поколінь, які випромінювали радість і задоволення життям. Проте до українців вони мали досить віддалений стосунок. У прямому сенсі. Як з’ясувалось, фото щасливців придбали в американської компанії “Shutterstock” й зображені на них також були, звісно, американці. Обійшлося таке “покращення” для Партії регіонів по 100 доларів за світлину. На ті самі граблі наступили вже навесні 2013 р. й піарники Київської міської державної адміністрації. Рапартуючи про досягнення влади у боротьбі зі снігом в українській столиці, вони це проілюстрували фотографією звичайних дій комунальних служб... Москви. Після того як фальшування викрили, світлину з потужною технікою на засніжених вулицях терміново замінили іншою — з київським трактором. Ефекту зрештою досягли. Проте, як гадається, протилежного задуманому.

Видавнича продукція — складник і дієвий інструмент агітаційно-пропагандистської, політичної роботи. Розуміючи інформаційну й комунікаційну важливість та впливовість друків, їх часто використовують також для маніпулювання громадською думкою, створення потрібних для маніпулятора інформаційних приводів.

В умовах тоталітаризовано-авторитарних режимів “управління інформацією” є складником державної інформаційної політики, спрямованої на збереження влади та боротьбу з противниками режиму.

Маніпулятивною практикою, зокрема під час політичних перегонів, стало створення

фальшивих чи так званих підкидних видань. В арсеналі підробок є фактично вся друкована видавнича продукція, найуживаніші ж — періодичні друковані видання та листівки.

Завданням фальшивок є поширення неправдивої інформації з метою досягнення тих чи інших, насамперед політичних, цілей. Серед таких — дифамація та дискредитація політичних суперників, соціалізація й мобілізація споживачів контенту, нав’язування їм певної лінії поведінки, спонукання до тих чи інших політичних дій, часто дезорієнтування і дезінформація виборців.

Література

1. Бондар Ю. Книги і вибори // Вісник книжкової палати. — 2012. — № 2. — С. 40—44.
2. Бондар Ю. Перша інформаційна... Інформація та інформаційна політика на Стародавньому Сході. — К.: ВПК “Експрес-Поліграф”, 2012. — 80 с.
3. Бондар Ю. Свобода слова: вибір-2004. — К.: МАУП. — 122 с.
4. Бондар Ю. Свобода слова: книга і політика. — К., 2011 — 112 с.
5. Корниров В. История манипулирования в иллюстрациях. “Журналистика” от Савика Шустера // Еженедельник 2000. — 2011. — № 23 (561). — 10—16 июн.
6. Кузьо Т. Як Лебедь з Піховшеком Союз розвалили. На гроші американської розвідки // Українська правда. — 2011. — 10 серп. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles>
7. Кук А. Канва агентурной разведки. — М.: Изд. Шт. РККА, 1921.
8. Об’єднана опозиція виявила фальшиву газету “Батьківщини” у Бердичеві // Тиждень-ua. — 2012. — 28 вер.
9. Потурай О. Фальшиві “Сільські вісті” друкувались у державній друкарні в Луцьку // День. — 1999. — 23 жовт.
10. Тихомиров Л. Демократия либеральная и социальная. — М., 1986.
11. У Броварах поширили фальшивий номер опозиційної газети “Київщина — мала Батьківщина” // Телекритика. — 2012. — 27 бер.
12. У Горлівці випустили фальшиву газету з публікаціями проти мера // Телекритика. — 2011. — 25 жовт.
13. У Києві роздають фальшиве “Дзеркало тижня” із “чорнухою” на Мостову і Гриценка // Телекритика. — 2011. — 26 черв.
14. Фальшива реклама Януковича з’явилася у Кременчуці // УНІАН. — 2010. — 4 лют.
15. Шустер рассказал, как выпускал фальшивую газету // Обозреватель. — 2012. — 23 нояб.

Розглянуто проблематику використання інформаційних ресурсів та технологій у політичній роботі та протиборстві. Проаналізовано практику політичних сил та окремих політиків використання видавничої продукції, зокрема так званих дифамаційних видань, з метою маніпуляційного впливу на виборців під час парламентських перегонів в Україні 2012 р.

Рассмотрена проблематика использования информационных ресурсов и технологий в политической работе и противоборстве. Проанализирована практика политических сил и отдельных политиков использования издательской продукции, в частности так называемых диффамационных изданий, с целью манипуляционного воздействия на избирателей во время парламентских выборов в Украине 2012 г.

We consider the problems of the use of information resources and technologies for work and political confrontation. Analyzed the practice of political parties and individual politicians use publishing products, in particular the so-called defamatory publications to manipulative influence on voters in the parliamentary elections in Ukraine in 2012.

Надійшла 19 серпня 2013 р.

**БАГАТОПОЛЯРНА ГЕОПОЛІТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СВІТУ:
ПРОБЛЕМИ І ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ**

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 30—35

Проаналізовано багатопольарну геополітичну організацію сучасного світу, виявлено основні проблеми і тенденції розвитку посткласичних імперій, формування регіональних імперських геополітичних систем.

У сучасному світі відбуваються неоднозначні зміни — поряд з процесами глобалізації посилюється взаємодія між країнами в межах окремих регіонів світу, формуються регіональні інтеграційні структури. Світова геополітична система зазнає подальшого ускладнення за рахунок збільшення кількості недержавних геополітичних акторів: міждержавних та неурядових міжнародних організацій, транснаціональних політичних організацій, міжнародних рухів різного спрямування та ін. Крім того, хоч і повільно, зростає кількість суверенних держав. При цьому прагнення США та інших провідних держав Заходу до глобального домінування викликає спротив інших потужних геополітичних акторів. За цих умов відбуваються істотні трансформації світового порядку.

Дослідження сучасного світового порядку і тенденцій його розвитку викликає неабиякий інтерес серед науковців. Цій проблематиці присвячені праці А. Басевича, З. Бжезінського, А. Беттлера, Й. Галтунга, А. Етціоні, Р. Кагана, Е. Соловйова, А. Уткіна, Д. Харві та багатьох інших вчених. Актуальними завданнями подальших досліджень є вивчення основних чинників формування нового світового порядку, взаємодії провідних геополітичних акторів (“полюсів”), визначення проблем і перспектив розвитку світової геополітичної системи.

Виявимо сутнісні особливості сучасної геопросторової політичної організації світу, роль імперських геополітичних систем, основні тенденції їх розвитку.

Геопросторову політичну організацію світу можна уявити собі як складну багаторівневу сукупність різноманітних геополітичних систем, що взаємодіють у світовому просторі. Певний світовий порядок є відображенням сутнісних особливостей сформованої у той чи інший період геопросторової політичної організації світу. Світовий порядок створюється тими геополітичними акторами (або актором), які реально управляють глобальною геополітичною архітектурою, визначають “правила гри” на міжнародній арені, контролюють поведінку інших акторів.

В історичному минулому окремі актори (імперії) відігравали роль глобальних геополітичних гравців. Зокрема, за часів “холодної війни” існував біполярний світовий порядок з глобальним протистоянням двох імперських “полюсів” — США та СРСР. У сучасну епоху США намагаються і надалі відігравати глобальну роль, а інші потужні актори (Російська Федерація, Китай, Індія, Бразилія та ін.) прагнуть посилити свій вплив на регіональній, а в перспективі, і на світовій арені. До цього додається активізація діяльності транснаціональних мережних акторів. Таким чином, геополітична система світу нині перебуває у невідновленому, перехідному стані.

У науковій літературі наявні різні підходи до ідентифікації сучасної геопросторової політичної організації світу — світового порядку. При глобальному геополітичному проектуванні дослідники керуються різними підходами, тим більше, що самі вони, як

правило, є політично заангажованими. Якщо автори не вдаються в сутність сучасної організації світового геополітичного простору, сповненого невизначеності та суперечностей, то він трактується просто як постбіполярний. Однак цей термін (“постбіполярний”) не має, по суті, іншого змісту, крім того, що сучасний світовий порядок прийшов на зміну біполярному і має інші риси.

На початку 90-х років XX ст., після руйнування Радянського Союзу і його імперської геополітичної системи, залишився один “полюс” світового масштабу — США. Це дало вагомий підстави для трактування світового порядку як однополярного (унілатерального). На початку 2000-х років в американській літературі значної популярності набув імперський дискурс, і чимало дослідників стали розуміти однополярний світовий порядок як неоімперський на чолі із США. Активним пропагандистом цього підходу виступив, зокрема, З. Бжезінський [1]. Згодом він значною мірою пом’якшив акцент щодо імперської однополярності, акцентувавши увагу на глобальному лідерстві США [2]. У цей самий період М. Хардт і А. Негрі запропонували модель майбутнього світового устрою, за якого глобальна імперія не є американською, а США — її центром, оскільки глобальна влада не матиме ніякої реальної і локалізованої території чи центру через те, що буде розподілена в мережах [8, 354].

У цілому прихильники розуміння світу як уніполярного одним-єдиним геополітичним “полюсом” світу вважають або США, або Захід у цілому. Так, наприклад, Ю. В. Соколов розуміє сутність однополярності Заходу як закономірне панування високоорганізованої меншості над дезорганізованою більшістю світу, причому за такого несправедливого порядку світова система стає асиметричною, дисбалансованою та нестабільною [7]. Справді, за абсолютного домінування у світі одного “полюса” неодмінно порушується рівновага, виникає чітко виражена асиметрія. Політика відвертого домінування викликає, як правило, негативну реакцію з боку інших потужних акторів. У різних країнах і регіонах світу неминуче з’являються антиімперські політичні сили, які прагнуть здобути засо-

би протистояння абсолютному домінуванню глобального “полюса”.

Як пом’якшений варіант однополярності пропонується концепт “гегемонії”. З погляду А. Беттлера, гегемонія — це сила, спрямована на підпорядкування всіх акторів міжнародної політики інтересам гегемона [3]. Нині найчастіше під гегемонією розуміють не брутальне панування із силовим втручанням у внутрішні справи інших акторів, а “приклад для наслідування”. Вважається, що держава-гегемон, завдяки своїй економічній і військовій могутності, спроможна забезпечувати стабільність на планеті, розвиток світового ринку з вигодою не лише для себе, а й інших акторів. Гегемонія ліберального “полюса” може забезпечувати відносний мир і порядок у світовій геополітичній системі. Така гегемоністська однополярна структура доволі часто може відповідати інтересам владних кіл багатьох країн світу, яким вигідні гарантовані ліберально-ринкові “правила гри” на міжнародній арені. Крім того, за умов дотримання стратегічних угод з гегемоном, вони мають можливість контролювати внутрішньополітичну ситуацію у себе в країні, забезпечувати своє економічне володарювання.

Становить науковий інтерес точка зору щодо існування “uni-multipolar system” [9], коли наявний один “полюс-гегемон” і декілька менших “полюсів”, які спроможні у певних випадках проводити власну геополітику, проте не мають потуги повноцінно протистояти головному “полюсу” й організувати світову систему. При цьому можливі такі варіанти розвитку геополітичної структури світу: за умов формування стійкої коаліції менших “полюсів” може виникнути інтегрований потужний полюс — формується нова біполярність; інший варіант біполярності — стрімкий розвиток одного з акторів-конкурентів і перетворення його на “полюс”; зміцнення головного “полюсу”, підпорядкування ним решти світу — утворення справді уніполярної системи [9].

Існує концепція “нової” біполярності, прибічники якої вважають, що на одному “полюсі” перебувають усі ті держави світу, які поділяють принципи міжнародного права і демократії, а на протилежному — державні та недержавні геополітичні сили, що сповіду-

ють “радикальні” ідеології, не визнають “загальнолюдських” норм права та морально-етичних цінностей і, поширюючи у світі свою ідеологію, вдаються навіть до терору [5].

Ми дотримуємося тієї думки, що нині, у зв’язку з подальшим поступовим зниженням глобальної ролі США і також поступовим посиленням інших “полюсів”, формується багатополярний світовий порядок із відносно самостійною геополітикою певних провідних акторів.

Існує погляд, згідно з яким процеси зміни структури світового порядку мають циклічний характер. Наприклад, однополярна структура переходить у багатополярну, остання, у свою чергу, породжує біполярну, яка знову переходить в однополярну — цикл повторюється [3]. За таким прогнозом у XXI ст. сучасний однополярний світ зміниться багатополярністю, яка потім трансформуватиметься у нову біполярність [3].

Прибічники ідеї однополярності вважають, що багатополярний світ може стати набагато небезпечнішим і віддаленішим від демократії, ніж нинішній з гегемонією США [4]. Варто зазначити, що за умов багатополярності, коли доля світу залежить від результатів взаємодії декількох “полюсів”, зростає ступінь невизначеності у розвитку глобальних процесів, важко однозначно передбачити майбутню долю світового порядку. Неминучими явищами є нерівномірний розвиток “полюсів”, посилення конкуренції між ними, змагання за сфери впливу у різних регіонах світу. Тому необхідний діалог, пошук компромісів, взаємовигідних рішень.

Серед інтересів геополітичних “полюсів” на перший план вийшли геоекономічні — забезпечення максимальних вигід від участі у світових економічних процесах, збільшення прибутків на світових ринках товарів і послуг. Як і раніше, провідні геополітичні актори зацікавлені у забезпеченні контролю над світовими ресурсами, особливо енергетичними, і трансконтинентальними комунікаціями. Географічний простір країн та регіонів світу пронизаний мережами впливу транснаціональних геополітичних та геоекономічних акторів.

Слід зазначити, що в сучасному світі полярність у військово-політичній та геоеконо-

мічній сферах може відрізнитися. Наприклад, Північно-Атлантичний Альянс є найпотужнішою у світі військово-політичною системою, проте Північна Атлантика складається з двох геоекономічних систем — НАФТА і ЄС, кожна з яких включає не лише країни НАТО. Японія і Німеччина є геоекономічними “полюсами” сучасного світу, проте не претендують на таку саму військово-політичну роль.

У світовій системі міжнародних відносин важливою проблемою залишається застосування сили в широкому розумінні — від засобів політичного та економічного впливу до використання зброї. Попри вдосконалення механізмів міжнародної безпеки, “жорстка сила” залишається доволі дієвим аргументом у міжнародних відносинах — у кого більше ударної сили, до того ставляться з більшою повагою. У провідних країнах світу триває вдосконалення різноманітних систем озброєнь, а окремі держави володіють ядерною зброєю. Ядерний арсенал дає до рук держави могутній засіб захисту своєї безпеки і реалізації геополітичних інтересів на міжнародній арені. Така країна входить до такого собі “клубу обраних”, розширення якого всіляко обмежується ядерними державами. При цьому сама по собі кількість ядерних боєголовок не має принципового значення — кожна нова ядерна держава несе потенційну небезпеку стабільності у світі. А проти терористичних угруповань ядерна зброя безсила.

Нині у багатополярному світі між провідними акторами сформувався певний консенсус щодо загальноприйнятих “правил гри” на міжнародній арені, оскільки це відповідає їх геополітичним інтересам. Слід очікувати, що в майбутньому, якщо не станеться глобальних катаклізмів, провідні гравці — “полюси” і надалі залишатимуться прибічниками переважно “м’якої” геополітики, без крайньої потреби не вдаватимуться до застосування “жорстких” (силових) засобів.

Ми дотримуємося погляду, що сучасні “полюси” світового порядку є новітніми імперіями (неоімперіями). Серед науковців відсутня концептуальна однастайність щодо розуміння імперій як минулих епох, так і сьогодення. На нашу думку, сучасні імперії є великими геополітичними системами, які

відрізняються складною багаторівневою ієрархічною структурою з різнорідними компонентами і мають розвинені мережі впливу в глобальному геопросторі. У структурі імперії виділяються, як правило, “центр” і залежна, підпорядкована “периферія”, що включає якісно різні територіально-політичні утворення. У переважній більшості сучасні імперські геополітичні системи сформовані на основі “держави-центру”, що контролює “периферію” — залежні країни і території, формально суверенні держави, комунікації, військові бази тощо. У свою чергу “держави-центр” може мати внутрішню багатопланову геополітичну структуру, в якій виокремлюються свої власні “центр” і “периферії”. Імперії здійснюють геополітику, покликану забезпечувати контроль “центру” над внутрішніми і зовнішніми “периферіями”.

На відміну від минулих епох, новітні імперії (неоімперії) є неформальними. За визначенням А. Вендта і Д. Фрідхайма, “неформальні імперії є структурами транснаціональної політичної влади, що поєднують егалітарний принцип юридичного суверенітету з ієрархічним принципом фактичного контролю” [6, 39]. Сучасний світовий порядок формально утворений суверенними державами — членами ООН. Кожна з них прагне зберігати свій суверенітет. Порушення суверенних прав однієї держави іншою викликає осуд з боку ООН, інших міжнародних організацій, суверенних держав, може потягнути за собою санкції щодо держави-порушниці. Тому сучасні імперії за допомогою своїх мережних структур контролюють суверенні держави, не зазіхаючи на їх формальні суверенні права. У новітній історії мали місце випадки проведення класичної імперської геополітики з позиції сили (Афганістан у 2001 р., Ірак у 2003 р.), проте вони прикривалися високими гаслами захисту безпеки всього світу.

Розвиток у сучасному світі імперських геополітичних систем пов’язаний з прогресом регіоналізації, що є, по суті, “глобалізацією в мініатюрі” — інтернаціоналізацією політичних, економічних, культурних процесів на регіональному рівні. Регіоналізація приводить до формування певних ціліснос-

тей — регіональних систем, які активно взаємодіють між собою в умовах глобального геопростору. Основні компоненти таких регіональних систем — держави дедалі активніше взаємодіють з державами як свого, так й інших регіонів, а також цілими регіонами та угрупованнями держав. При цьому в процесі розвитку інтеграційних процесів в окремих регіональних системах ми спостерігаємо посилення ролі найрозвиненішої держави, яка генерує доволі потужні силові поля, створює власні мережі впливу в регіоні та за його межами. Таким чином, відбувається формування регіонального “полюсу”, який створює свою неформальну імперію.

У сучасній геопросторовій політичній організації світу Західна неформальна макроімперія зберігає своє глобальне значення. При цьому в її межах відносно зменшується роль гегемона — США, попри те, що Америка залишається провідною імперською державою світу. В її геостратегії спостерігається тенденція до подальшого розвитку механізмів співпраці із західними державами та іншими “полюсами” у розв’язанні глобальних безпекових проблем. У геополітиці колишніх колоніальних імперій Великої Британії та Франції збереглися окремі імперські напрями. Великим потенціалом володіє Німеччина, однак нині вона не має імперської ідеї і відповідної політичної волі. У результаті подальшого розвитку інтеграційних процесів в Європейському Союзі, цілком ймовірно, може сформуватися своєрідна децентралізована імперська геополітична система як складова неформальної Західної макроімперії.

Економічна могутність КНР на початку XXI ст. продовжує зростати доволі швидкими темпами. Китайська посткласична імперія не демонструє амбіцій щодо політичної гегемонії (навіть офіційно виступає проти будь-якого гегемонізму на міжнародній арені), проте сфера геоекономічного та геодемографічного (разом з тим і геополітичного) впливу Китаю активно поширюється на регіони та країни. Японія є однією з наймогутніших, економічно розвинених держав, однак у військово-політичній сфері є сателітом США і нині не має політичної волі до імперської геополітики. Зростає роль таких регіональних

лідерів-“полюсів”, як Індія та Бразилія, які можна вважати потенційними неоімперіями. На початку XXI ст. активізується імперська геополітика Росії, спрямована на забезпечення регіонального лідерства і створення власної неформальної імперської структури. Зони впливу (політичного, економічного, культурно-інформаційного) різних імперій можуть взаємно накладатися, перетворюватися на так би мовити зони імперської конкурентної взаємодії. На перспективу можна очікувати найбільш успішного розвитку неоімперій з “реальною економікою” — Китаю, Індії, Бразилії, певною мірою Росії. А от Захід, економічна могутність якого значною мірою тримається на фінансових “бульбашках”, очікують і надалі небезпечні кризи.

За сучасних умов існування світу специфічні геополітичні інтереси окремих держав мають бути підпорядкованими спільним інтересам збереження миру та міжнародної безпеки. Прикриваючись інтересами захисту миру, прав і свобод людини, провідні імперські держави фактично отримують право на порушення суверенітету окремих держав світу. Економічний простір більшості країн світу пронизаний мережами впливу транснаціональних акторів. Глобальні актори значною мірою контролюють культурно-інформаційний простір більшості країн і регіонів планети. Тому національні держави мають дедалі менше реального суверенітету. Попри формальне збереження суверенних прав, вони перетворюються на об’єкти геополітики імперських структур. Такі країни, як Маршаллові острови, Мікронезія, Палау, — є характерними прикладами сучасних імперських підконтрольних “периферій”. Прагнення до самовизначення і створення власної держави увінчалось успіхом, національну ідею реалізовано. При цьому економіка тісно пов’язана з неформальним імперським “центром” — США, і захист їхньої національної безпеки також є прерогативою Америки.

Подальша трансформація геопросторової політичної організації світу пов’язана із зростанням кількості суверенних держав у результаті реалізації прав народів на самовизначення і створення власних держав. Хоча лідери західних держав свого часу і на-

полягали на тому, що Косово є унікальним випадком, усе ж “Косівський прецедент” заклав “міни уповільненої дії” під фундаменти багатьох багатонаціональних держав світу. Нові держави можуть виникнути насамперед в Азії та Африці за рахунок нинішніх багатонаціональних країн, для багатьох з яких притаманні численні міжетнічні та міжконфесійні проблеми. Виникнення нових суверенних держав неминуче потягне за собою численні протиріччя із сусідніми державами, що також додаватиме нестабільності майбутньому світові. Нині, наприклад, можемо спостерігати загострення конфліктних відносин між Суданом і новоутвореним Південним Суданом.

Сучасні імперії прагнуть до розширення сфер неформального впливу, максимального розвитку своїх мережних структур. Вважаємо обґрунтованими твердження, що геополітика Заходу визначається “центрами ухвалення рішень”, які, як правило, є інтернаціональними і взаємодіють на міжнародній арені, підпорядковуючи своїм інтересам геостратегію багатьох країн світу. Латентні “центри ухвалення рішень” прагнуть досягнути максимальних економічних вигід, що забезпечуються застосуванням широкого асортименту геополітичних, геокультурних, геоінформаційних засобів. Взаємовідносини між самими “центрами” залежать від багатьох чинників, змінюються у часі і можуть мати різний характер — від співпраці до досить жорсткої конкуренції.

У незахідних імперських системах формуються власні “центри ухвалення рішень”, які фактично визначають геостратегію відповідних держав на світовій арені. Ці “центри”, тісно пов’язані з державною владою, нарощують свої транснаціональні мережні структури у регіонах і країнах світу. Розвиток геоекономічних мереж незахідних імперій спирається на дедалі потужніші фінансові, матеріально-технологічні, інформаційні ресурси. Мережі впливу (політичного, економічного, культурно-інформаційного) сучасних імперій можуть перетинатися, взаємно накладатися, формуючи так би мовити сфери спільної дії. Попри співпрацю у багатьох сферах між Заходом і незахідними ім-

перськими утвореннями, неминуче виникає конкуренція за гегемонію на певних ділянках геопростору.

Однополярність на чолі із загальносвітовою неформальною імперією за сучасних умов навряд чи можлива. Реально (і на перспективу) світовий порядок визначається насамперед взаємодією неформальних імперій — є багатополярним. При цьому відносне лідерство у сучасному світі неформальної Західної макроімперії поки що відповідає стратегічним інтересам інших імперій та транснаціональних мережних акторів, оскільки сучасний світовий лад, що ґрунтується на західних засадах, забезпечує відносну стабільність політичної обстановки в окремих регіонах планети, загальноприйняті “правила гри”, вільний ринковий бізнес, безпеку комунікацій, захист прав власності тощо. За умов багатополярного імперського світового порядку і подальшого послаблення Заходу, слід очікувати фактичного розподілу світу між імперськими геополітичними системами із формуванням навколо кожної з них зон пріоритетного впливу і численних “буферних зон” конкурентної взаємодії.

Література

1. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи: Пер. з англ. — Л.: Лілея-НВ, 2000. — 236 с.
2. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство: Пер. з англ. — К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. — 203 с.
3. Бэттлер А. Контуры мира в первой половине XXI века и чуть далее (теория): Пер. с англ. // МЭ и МО. — 2002. — № 1. — С. 73–80.
4. Каган Р. Про рай і владу: Америка і Європа у новому світовому порядку: Пер. з англ. — Львів, 2004. — 134 с.
5. Коновалов А. А. Новая биполярность и дефицит адекватности // Россия в глобальной политике. — 2005. — Т. 3. — № 2. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru>
6. Мотиль О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження: Монографія: Пер. з англ. — К.: Критика, 2009. — 200 с.
7. Соколов Ю. В. Политические структуры мира. Между терроризмом и биполярностью? // Российские стратегические исследования / Под ред. Л. Л. Фитуня. — М.: Логос, 2002. — С. 93–98.
8. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри; пер. с англ. — М.: Праксис, 2004. — 440 с.
9. Huntington S. The Lonely Superpower // Foreign Affairs. — 1999. — Vol. 78. — 2. — P. 35–49.

Сучасний світовий порядок має тенденцію розвиватися у напрямі багатополярності. Спостерігається поступове зниження ролі неформальної Західної макроімперії. Посилюються геополітичні та геокономічні позиції інших “полюсів” — незахідних неоімперій. У світовій геополітичній системі зростає кількість акторів, зокрема суверенних держав. Поширюються різноманітні мережні структури.

Современный мировой порядок имеет тенденцию развиваться в направлении многополярности. Наблюдается постепенное снижение роли неформальной Западной макроимперии. Усиливаются геополитические и геоэкономические позиции других “полюсов” — незападных неоимперий. В мировой геополитической системе возрастает количество актеров, в частности суверенных государств. Распространяются разнообразные сетевые структуры.

Contemporary world order tends to develop towards multipolarity. There has been a gradual decline in the role of informal Western macroempire. Geopolitical and geoeconomic positions of other “poles” — non-western neoempires increase. The number of actors, particularly sovereign states, in world geopolitical systems is under increase. Various network structures spread.

Надійшла 19 квітня 2013 р.

TRANSATLANTIC DIPLOMACY IN SECURITISATION OF SHALE GAZ'S POLITICAL RISKS

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 36—45

The late changes in energy resources markets are connected with new norms of protection of nature, deficit of raw material, rise of prices, exploitation of unconventional gas and oil. It influenced immensely on states' and firms' strategies. It looks like installing new rules of game in energy resources' world and regional markets after 2008 global financial crises. In 2013 some illustration of this process we can see in Transatlantic talks between and US and Canada with EU.

During Transatlantic talks between and US (Transatlantic Trade and Investment Partnership) and Canada (Comprehensive Economic and Trade Agreement) with EU were raised a lot of problems. Some of them are connected with different corporations' interests lobbying. In Canada are placed headquarters a lot of natural resources companies. ExxonMobil and Chevron some of them and their interests in promotion of unconventional gas and oil projects in European region and began exploring shale gas reserve in European particular in Poland. In EU country—members' point of view on unconventional resources programs predominate environmental protection policy.

Unconventional gas exists in nature in form of shale gas, tight gas, and coal—bed gas. Unconventional gas refers to methane (CH₄) gas deposits considered to be unrecoverable and economically nonprofit. Deposits of shale gas exist in shale rocks and coal — bed formations. Its extractions require new technologies. One of them is the fracking process, which considered being dangerous for the environment.

Process of the Transatlantic Trade and Investment Partnership and Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement's negotiations depend from perspective of friction and safety risks information. Now we have results of the safety risks analysis done for the Great Britain Parliament's order:

1) The hazard of friction projects require changes of law in order to access not only the risks above ground and those associated with sub surface aspects of the operations; 2) Some controversial experience of US, where fracking of unconventional gas as phenomenon of energy self—sufficiency started in 2000—s, have received media attention and resulted in friction ban in the State of New York; 3) In US used chemicals which include such benzene as carcinogen, diesel which are harmful for health [1]. Now practice of industrial production of unconventional natural gas extraction is used in US, Canada, Australia, and New Zealand. US produced 21 bil. Cubic feet in 2010. This amount not achieved since a period of high production 1970—1974—s.

Some countries like France, Bulgaria banned it, while Romania, Ireland, Czech Republic, Denmark, North—Rhine and Netherland, the UK, Switzerland suspended until assessment are done.

The problem is that US firms and administration began to demonstrate shale gas projects as way out of energy crises, as strategy of changing rules of energy market and “exis” of new geopolitics.

Under influence of the conception large group of counties began unconventional natural gas extraction: Taiwan, Vietnam, India, China, Poland, Germany, Ukraine, Italy, South Africa,

Algeria, Brazil, and Mexico. In Poland were granted 100 licenses to international companies. Chevron before moratorium on fracking in Romania had there Barlad Shale concession, 50 % stake in an exploration in Lithuania, biggest shale gas fragment with Ukraine (2013 – 10 bil dol.). ExxonMobil in 2011 had agreement with Ukrainian Naftogaz.

Our opinion is that in cases of exploring new business frontiers necessary to think over situation from point of view of international political risk management, role of diplomacy, character of behavior persons who make important decision. Necessary to bring together the assessments and experiences of leading academics and practitioners from the international investor, lender, and insurance communities.

In the Oil and Gas Financial Journal. — 2013. — June 10. [26] — wss made estimation of shale oil and shale gas resources. The estimation is that “in the United States and in 137 shale formations in 41 other countries represent 10 % of the world’s crude oil and 32 % of the world’s natural gas technically recoverable resources, or those that can be produced using current technology without reference to economic profitability, according to a new EIA-sponsored study

(see Table 1) released today (June 10, 2013). Resources International (ARI) based on data from various published studies. Unlike an earlier EIA-sponsored study that focused exclusively on natural gas, the new world shale assessment includes shale oil, which has recently been produced in significant volumes in the United States. In addition, more and better geologic information has become available for shale formations located outside the United States, in part because the earlier report stimulated new work on shale resources in many countries (e. g., Algeria, Argentina, and Mexico). These shale oil and shale gas resource estimates are highly uncertain and will remain so until they are extensively tested with production wells. This report’s methodology for estimating the shale resources outside the United States is based on the geology and resource recovery rates of similar shale formations in the United States (referred to as analogs) that have produced shale oil and shale gas from thousands of producing wells. Because they have proven to be quickly producible in large volumes at a relatively low cost, shale / tight oil and shale gas resources have revolutionized US oil and natural gas production” [26].

Table.1. Shale oil and shale gas resources are globally abundant. — Source: US basins from US Energy Information Administration and United States Geological Survey; other basins from Advanced [26]

Shale oil (billion barrels)			Shale gas (trillion cubic feet)		
Rank	Country		Rank	Country	
1	Russia	75	1	China	1,115
2	U.S. ¹	58 (48)	2	Argentina	802
3	China	32	3	Algeria	707
4	Argentina	27	4	U.S. ¹	665 (1,161)
5	Libya	26	5	Canada	573
6	Venezuela	13	6	Mexico	545
7	Mexico	13	7	Australia	437
8	Pakistan	9	8	South Africa	390
9	Canada	9	9	Russia	285
10	Indonesia	8	10	Brazil	245
World Total		345 (335)	World Total		7,299 (7,795)
¹ EIA estimates used for ranking order. ARI estimates in parentheses.			¹ EIA estimates used for ranking order. ARI estimates in parentheses.		

Table 2. Technically Recoverable Shale Oil and Shale Gas Resources estimates [26]

Examination of the transformations in the political risk insurance market in the 1990–2000-s was done at Symposium on International Political Risk Management (MIGA) Georgetown University, held at the World Bank on 2000.

In this materials experts mentioned that “... with the global financial crisis largely behind, foreign direct investment flows to developing countries have begun to pick up. In this environment, demand for political risk insurance has been increasing rapidly, and was likely to continue to grow further in the coming years. Faced with the possibility or the prospect of sudden, recurring financial crises, many investors and lenders would continue to actively seek political risk insurance for their long-term investments. According to an anonymous survey of 152 investors conducted recently by MIGA, approximately 50 % expressed the view that political risk was more of a concern 2000 than five years ago. Indeed, despite spectacular growth of 30 to 40 % per annum in the private political risk insurance market in the past two years (to the extent that private insurers now have more than 50 % of the political risk investment insurance market), only a small percentage of foreign direct investment is covered by political risk insurance from any source. This is partly

because some investors choose to use alternative risk mitigation instruments” [2, 1–2].

The current supply and demand of energy resources has challenges in the political risk insurance marketplace. Some of its practices waked the financial crises of the late 1990-s and 2008. Most important to think over future directions in political risk management with regard to many of the most difficult issues: breach of contract coverage for firms with large fixed investments in sectors such as infrastructure and natural resources; securitization of political risk exposure; pricing and capacity in the political risk insurance industry; multiple pledge of shares between investors and lenders; and co-operation among private and public insurers, among other important topics. Solving some of these problems – or at least clarifying the issues so that practitioners have a common understanding of the challenges involved – will be key to continue and expanded political risk insurance coverage for projects in emerging markets. That coverage, in turn, is vital for promoting the continued economic growth of developing countries throughout the world.

In MIGA materials “the term “political risk” has a wide range of definitions in practice. The term is often used in a general fashion, with the result that it is not always clear exactly what risk elements are included. In practice, commer-

cial and political risks are often difficult to distinguish, as for example when the host government has guaranteed payments for electricity under an off-take contract and refuses to make payments because it alleges that the power company breached the contract. Is this risk political, or is it really commercial?" [2]

Specialist of PricewaterhouseCooper, LLP Finnerty John [3] said that "political risk was best thought of as the corporate exposure to the risk of a political event that diminishes the value of an asset. Political risks should be distinguished from commercial and economic risks. It is possible to distinguish political risks as those risks relating either to a specific government action, such as a law or regulation, or to instability in a jurisdiction's political or social system, such as a war or an abrupt change in government. He defines political risk as the "probability of the occurrence of some political event that will change the prospects for the profitability of a given investment Finnerty John thinks that political risk can be measured at either the macro level or the micro level. At the micro level, political event risk is specific macro level, whereas most parties who desire political risk cover purchase it at the micro level through the conventional political risk insurance market.

Insuring an investment against political risk requires a precise specification in the insurance contract of the political risk events that are covered under the insurance policy. The insurance policy must clearly spell out the covered events in sufficient detail to enable the parties to the insurance contract to agree on whether a covered event has occurred, and if so, to determine whether it occurred during the period when insurance coverage was in force and the amount of the insurance recovery to which the insured is entitled.

Exist derivative financial instruments, called credit derivatives that can be used to hedge country political risk. They provide imperfect coverage against project political event risk, however, because they generally cover political risk in the macro sense. This paper describes how securities and derivatives, including credit derivatives, can be crafted to provide the sort of micro political event risk coverage currently

available through conventional political risk insurance" [3].

The consultant of The World Bank Moran Theodore H. [4] observed that "the growing interest in the potential to securitize political risk insurance derives from the same factors that drove the efforts to securitize property catastrophe insurance: the desire to diversify risk exposure and reallocate risk exposure to those market participants best equipped to handle them, thereby spreading the risks across a broader market and tapping a deeper pool of risk capital.

To make the securitization of political risk insurance feasible several conditions have to be met. As in the case of reinsurance, primary insurers must retain some substantial loss exposure to mitigate problems of adverse selection, asymmetric information, and moral hazard. At the same time, however, the probability of loss and corresponding premiums must be high enough, and the size of the issue large enough, to pay for the transaction costs of the securitization. Finally, the loss trigger must be exogenously determined, out of the control of the insurer, and symmetrically transparent to all participants in the securitization. The market instrument might then be designed like a credit derivative, with a notional principal amount, a strike spread, and an option expiration date.

Important benefit from the securitization of political risk insurance is the potential for reducing credit risk. There are property casualty insurance securitization structures that insulate the insurer from exposure to reinsurer credit risk, put simply, the risk that the reinsurer lacks sufficient funds to pay off on a claim. Removing credit risk eliminates the possibility that the insurer might discover ex post that it has not reduced its overall risk exposure, but rather has only transformed it from property casualty risk to credit risk exposure" [5].

The 2012 MIGA report of the World Bank about World and investment and political risks [5] is mentioned that exists expectations about jump to 70 % compared with 52 % short terms agreements in developing countries with 11 % of them planning to decrease investments over the medium terms. Firms continue to adopt a "wait-and-see" approach over the next three

years more than halved to 15 % from those with a cautions stance over next year. It is expected the current economic uncertainty to decline in the medium term, thus removing one of the reason that has held back additional flows [5, 7].

Such position influence upon recommendation about dispute settlement mechanism of investor – state in both negotiations (Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement; Transatlantic Trade and Investment Partnership). They suggested idea about the public debate about fracking risks. EU specialist and public are against adding to Comprehensive Economic and Trade Agreement regulations that can raise risks and limit environmental and consumer protection.

Example is that Canadian economy diplomat suggested idea about investor–state disputes settlement give an opportunity for Cana-

dian investor to go to law outside of the regular court system. Such investor – state dispute settlement can be used mining and energy firm for challenging environmental, public health, government measures, in their terms, indirectly lower their profit expectations. In other words, run counter to their financial interest. Such investment protection provision will enable raw material companies which have an office in Canada to challenge fracking bans and nature protection standards of fracking in US. It means grate sums of money to be paid to the companies. Such types of challenges have had already precedents in America. The precedents with US Lone Pine Inc. was done according to analog provision in the North America Free Trade Agreement by challenging a moratorium on fracking in the Canadian province of Quebec.

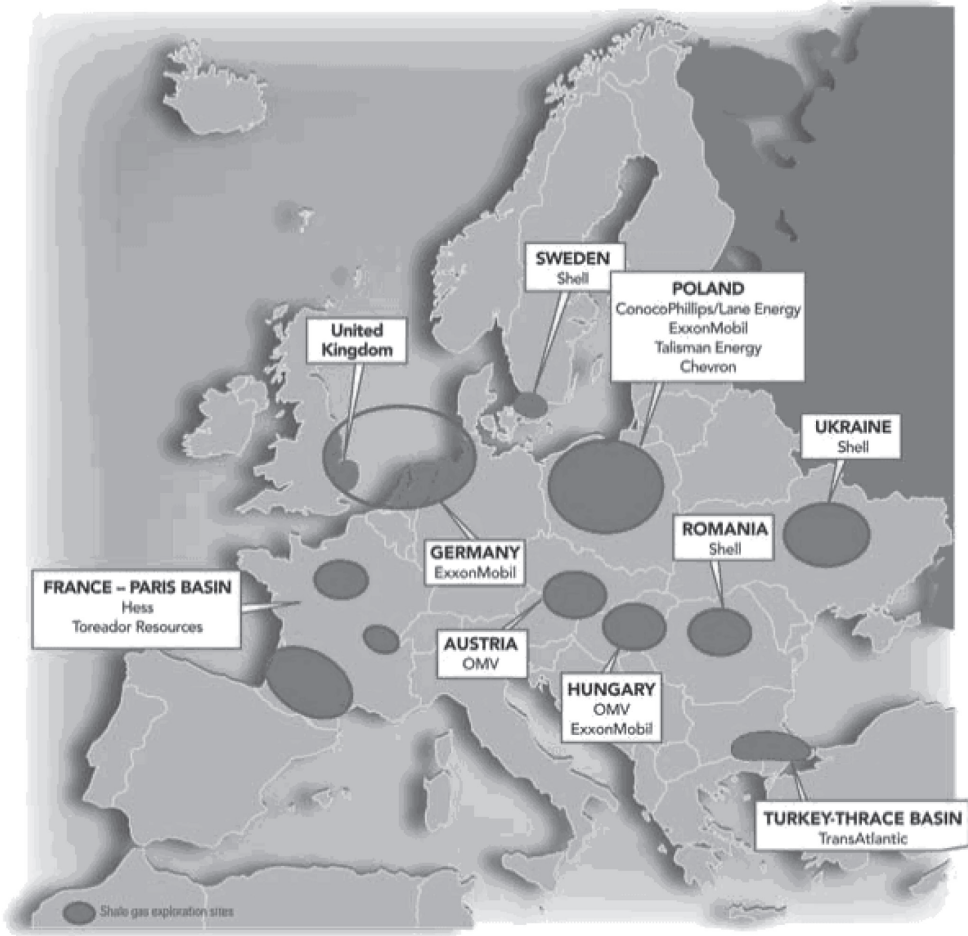

Table 3. Shale gas in Europe [27] Bart J. A. Willigers, Palantir Solutions Ltd., Aberdeen

Such rules of game in the resources market and concentration of gas and oil production in control of few producing countries and firms has led to concern that global system may not remain competitive and be challenged or compromised by universal norms [6].

The Italian political theorist Gaetano Mosca noted in "The Ruling Class" (1939) [7] that universal peace and universal norms are something to be feared, because it could come about only if all the civilized world were to belong to a single social type, to a single religion, and if there were to be an end to disagreements as to the ways in which social betterment can be attained. When granting that such a world could be realized, it does not seem to us a desirable sort of world. Of course, there is often nothing worse than war and violent death. But a truism that bears repeating is that peace, as a primary goal, is dangerous because it implies that you will sacrifice any principle for the sake of it. A long period of peace in an advanced technological society like ours could lead to great evils and the ideal of a world permanently at peace and governed benignly by a world organization is not an optimistic view of the future but a dark one.

In Europe are now against universal peace and universal norms and particular Technical Barriers to Trade and Regulatory Cooperation rules proposed by Canada. It looks like response to previous dispute with European seal product ban. The disputed claimed an illegal trade's technical barrier according to the law of World Trade Organization. In their turn Canada diplomats came forward against European Quality Directives at World Trade Organization. The Directives labels tar sands' fuel as polluting. In this case exploitation of Canadian largest deposits of tar sands in province Alberta appeared to be non-profitable [8–15].

Difference of interests and lobbying practice resulted in conspiracy of talks at Transatlantic Trade and Investment Partnership and Canada Comprehensive Economic and Trade Agreement with EU. The public EU, Canada and US

know about talks from the side or throw the leaked documents in Internet.

Bernadette Ségol being general secretary of the European Trade Union Conference said that in these days of democracy transparency the secretive approach was not acceptable [12].

The same point of view has American informational specialist E. Snowden, who opened to public American practice of industrial espionage against ally and got political refuge in Russia in summer 2013. In this context appeared to be problem of secret diplomacy from point of view of WikiLeaks and energy diplomacy.

Energy diplomacy has thus emerged as a powerful concept in public discourse. European scientist Andreas Goldthau [16; 17] asked questions about correctness common perceptions energy diplomacy, its effect. His point of view on the diplomatic means is pessimistic because it cannot effectively secure supply or access to resources. While energy diplomacy certainly is important but its impact strongly moderated structure of market. Energy diplomacy disturbs the effective allocation of capital and decreases transparency in energy markets. In history energy resources have been both cause and a proxy for foreign policy and military actions. The British–Russian rivalry over the control of Persia is believed to depend upon oil resources. Italy invaded Abyssinia 1935 targeted by access to energy resources. US embargo against resource-poor Japan, aimed at forcing the country to withdraw its troops from occupied China, is widely portrayed as a primary cause for Japan's actions of 1941. Germany's import dependency on overseas mineral resources of Soviet Union's dependency on Caspian reserves are believed to have been a core cause Berlin's decision [18] in order to seize control of Caspian energy. And recent projects such as the Baku–Tbilisi–Ceyhan pipeline, built to provide (Western) access to Caspian oil reserves, would not have been realized without Washington's strong diplomatic backing [19]. Hence link energy and diplomacy or even military action is not a recent phenomenon.

The nexus of energy, foreign policy, and supply security, there is no consensus on what exactly the term energy diplomacy means. A review of current debates on energy diplomacy reveals an assumed strong issue linkage, particularly between energy policy, bilateral relations, military aid, and foreign relation. The main geopolitics task of diplomacy is ensuring to natural resources access, secure a country's energy supplies.

But when we speak only for market rules it means to forget sociology rules. Polanyi Karl in his work "Great transformation" mentioned such possibility. He established substantivist economic school, claiming importance of social institutions. He called the idea of independent economical rationality and "self-regulating" utopian [20; 21].

Sahling Marshal [22] prominent American anthropologists used K. Polanie's term "reciprocity" in diplomatic conception of primitive trade. Traditional diplomacy became social institute of dispute regulation before forming law rules and was built on principle of social equality. Now diplomacy protects market relations principle.

American annalist Baer Robert, who spent 21 years for CIA on Middle East exposed information that in competition for natural resources there were not market relations [23]. Secret service analyst details American and Saudi Arabia diplomacy like hypocritical and corrupt relationship. Particularly damning are his details regarding Saudi Arabia's support of militant Islamic groups, which are active now in North Africa. Now he mentioned about changing of American interests on Middle East because the shell gas' provision. Now cheap energy from shale will reshape America's position. It looks like end of American reliance on despotic Gulf.

In MIGA materials are mentioned that in this context the political risks are rising. By following MIGA [5], the capital investment projects of "long-term assets whose political risk exposure is consequently long-term in nature (i. e., more than one year) are not developing.

International trade also involves political risk, but these transactions are short-term in nature and their risks are consequently short-term. The interest in securitizing political risk insurance pertains to long-term insurance contracts of the type used by project sponsors to insure their investments against political risks that jeopardize asset values.

Political risk insurers, both public and private, provide expropriation coverage to investors on the assumption that if the insurers are required to pay compensation, they will then have a legal basis to pursue recovery against the host government. To provide such a legal basis, the insurers typically require that the equity investor turn over its shares, free and clear of liens, as a condition of receiving compensation. The insurers are thus in a position to make a claim against the host. Multilateral and national political risk insurers usually have formal agreements with developing countries that the latter will honor claims of this kind.

Lenders that provide project finance support to these same investors generally require, at the same time, that all assets associated with a given project, including equity shares, be pledged as collateral for the loans. Possession of the shares may enable the lenders to make their own claim against the host, or they may be sold as part of liquidating the project company's assets.

With the growing use of project finance to raise capital for major private investments in the developing countries, this leads to a dilemma: both insurers and lenders would like to require that the shares of the project be pledged to them in the event of an expropriation".

Energy professional and managerial elites now do not think about strategy and continue to adopt a "wait-and-see" approach. Over the next three years more than halved to 15 % from those with a cautions stance over next year. In shale gas practice more countries adopted same practice of the "wait-and-see" approach too. Securitizing political risk investment insurance, if it is to be successful, will have to strike a balance among the insurer's exposure to basis risk

and the investors' exposures to moral hazard, adverse selection, and liquidity risks.

What wrong with diplomacy, elite, democracy? Christopher Lasch [24] as social historians asked to himself this question. He makes his most accessible critique yet of what is wrong with the values and beliefs of America's professional and managerial elites. He argues that democracy today is threatened not by the masses, as Jose Ortega y Gasset (*The Revolt of the Masses*), but by the elites. These elites, mobile and increasingly global in outlook, refuse to accept limits or ties to nation and place. As they isolate themselves in their networks and enclaves, they abandon the middle class, divide the nation, and betray the idea of a democracy for all America's citizens. This is Christopher Lasch's clarion call for a return to the virtues of community, responsibility, and religion. Thanks to the decline of old money and the old—money ethic of civic responsibility, local and regional loyalties are sadly attenuated today. The mobility of capital and the emergence of a global market contribute to the same effect. The new elites, which include not only corporate managers but all those professions that produce and manipulate information — the lifeblood of the global market— are far more cosmopolitan, or at least more restless and migratory, than their predecessors. Advancement in business and the professions, these days, requires a willingness to follow the siren call of opportunity wherever it leads. Those who covet membership in the new aristocracy of brains tend to congregate on the coasts, turning their back on the heartland and cultivating ties with the international market in fast—moving money, glamour, fashion, and popular culture.

Christopher Lasch mentioned that "Democracy requires a more invigorating ethic than tolerance. Tolerance is a fine thing, but it is only the beginning of democracy, not its destination. In our time democracy is more seriously threatened by indifference than by intolerance or superstition. We have become too proficient in making excuses for ourselves—worse, in making excuses for the "disadvantaged." We are

so busy defending our rights (rights conferred, for the most part, by judicial decree) that we give little thought to our responsibilities. We seldom say what we think, for fear of giving offense. We are determined to respect everyone, but we have forgotten that respect has to be earned. Respect is not another word for tolerance or the appreciation of "alternative lifestyles and communities." This is a tourist's approach to morality. Respect is what we experience in the presence of admirable achievements, admirably formed characters, natural gifts put to good use. It entails the exercise of discriminating judgment, not indiscriminate acceptance" [24, 89].

Another American scientist Kaplan Robert D. [25] said that now we observe rules of authoritarian or hybrid regime. No matter how illiberal they are will still be treated as legitimate if they can provide security for their subjects and spark economic growth. And they will easily find acceptance in a world driven increasingly by financial markets that know no borders.

Kaplan Robert D. mentioned that a new debated elite problem has been emerging — the world government. We observe the increasingly dense ganglia of international corporations, diplomacy and markets that are becoming the unseen arbiters of power in many countries. Of the world's hundred largest economies, fifty—one are not countries but corporations. While the two hundred largest corporations employ less than three—fourths of 1 % of the world's work force, they account for 28 % of world economic activity. The five hundred largest corporations account for 70 % of world trade. Corporations are like the feudal domains that evolved into nation—states. They are in the forefront of real globalization while the overwhelming majority of the world's inhabitants are still rooted in local terrain, corporations will be free for a few decades to leave behind the social and environmental wreckage they create — abruptly closing a factory here in order to open an unsafe facility with a cheaper work force there.

References

1. *Shale Gas*. Fifth Report of Session 2010–12. Volume I: Report, together with formal minutes, oral and written evidence. — London: The Stationery Office Limited, 2011. — 111 p.
2. *Motomichi Ikawa*. Introduction. *International Political Risk Management: Exploring New Frontiers*. — Washington, D. C.: The World Bank, 2001. — P. 1–4.
3. *Finnerty John*. *Securitizing Political Risk Investment Insurance: Lessons from Past Securitization* / Finnerty John / *International Political Risk Management: Exploring New Frontiers*. — Washington, D. C.: The World Bank, 2001. — P. 77–139.
4. *Moran Theodore H*. *Securitizing Political Risk Insurance: Overview* / Theodore H. Moran / *International Political Risk Management: Exploring New Frontiers*. — Washington, D. C.: The World Bank, 2001. — P. 73–76.
5. *2012 World Investment And Political Risks*. MIGA WIPR Report — Washington, D. C.: The World Bank, 2013. — 21 p.
6. *Click Reid W*. Resource nationalism meets the market: Political risk and the value of petroleum reserves / Click, Reid W; Weiner, Robert J. // *Journal of International Business Studies*, suppl. Part Special Issue: Conflict, Security, and Political Risk. — 2010. — 41. — N 5 (Jun/Jul). — P. 783–803.
7. *Mosca Gaetano*. *The Ruling Class*. — Translated by Hannan Kahn. — Ne Yorl and London: McGraw — Hill Company, 1939. — 514 p.
8. *Note for the Attention of The Trade Policy Committee* [Electronic resource] — Brussels: European Commission, Directorate—General for Trade, 2013. — 20 June. — 4 p.— Access mode: <http://www.iatp.org/files/TPC-TTIP-non-Papers-for-1st-Round-Negotiations-June20-2013.pdf>
9. *Yglesias Matthew*. Getting in Bed With Europe The biggest trade deal of all time is being negotiated and nobody's paying attention [Electronic resource] / Matthew Yglesias // *State*. — 2013. — June 18. — Access mode: http://www.slate.com/articles/business/moneybox/2013/06/ttip_transatlantic_trade_and_investment_partnership_would_create_the_biggest.html
10. *EU and US consumer groups' initial reaction to the announcement of a Transatlantic Trade*. — London: Transatlantic Consume Dialogue, 2013. — 5 March. — Access mode: <http://www.citizen.org/documents/TACD-TAFTA-letter-3-5-13.pdf>
11. *Chevron calls for strong investor rights chapter in U.S.* [Electronic resource] — EU trade deal. — 2013. — MAY 17. — Access mode: <http://rabble.ca/blogs/bloggers/council-canadians/2013/05/chevron-calls-strong-investor-rights-chapter-us-eu-trade-de>
12. *Knigge Michael*. Trans-Atlantic trade talks seen as anti-consumer [Electronic resource] / Michael Knigge // *DW*. — 2010. — 08.07 — Access mode: <http://www.dw.de/trans-atlantic-trade-talks-seen-as-anti-consumer/a-16874500>
13. *Francois Joseph*. Reducing Transatlantic Barriers to Trade and Investment An Economic Assessment. Final Project Report/Joseph Francois // Contract TRADE10/A2/A16. — London: Centre for Economic Policy Research, 2013. — 116 p.
14. *The right to say no: EU—Canada trade agreement threatens fracking bans* [Electronic resource] // *Corporate Europe Observatory*. — 2013. — May 6th. — Access mode: <http://corporateeurope.org/publications/right-say-no-eu-canada-trade-agreement-threatens-fracking-bans>
15. *Trew Stuart*. CETA critics urge premiers to consult widely on Canada—EU deal before it is signed [Electronic resource] / The Council of Canada. — 2013, — July 22. — Access mode: <http://canadians.org/content/ceta-critics-urge-premiers-consult-widely-canada%E2%80%93EU-deal-it-signed>
16. *Andreas Goldthau*. *The Role of Rules and Institutions in Global Energy: An Introduction* / Andreas Goldthau, Jan Martin Witte / *Global energy governance. The New Rules of the Game*. — Berlin: global public policy institute, Washington, D.C.: brookings institution press Washington, D.C P. 1–21.
17. *The Handbook of Global Energy Policy of Global Energy Policy* / Edited by Andreas Goldthau. — London: Wiley—Blackwel, 2013. — 568 p.
18. *Yergin Daniel*. *The Quest: Energy, Security, and the Remaking of the Modern World*. — Penguin Books; Upd Rev Re edition, 2012. — 832 p.
19. *Jofi Joseph*. Pipeline Diplomacy: The Clinton Administration's Fight for Baku—Ceyhan. — Princeton University // *WWS Case Study*. 1999. — N 1. — 30 p.
20. *Polanyi Karl*. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time* / Karl Polanyi. — Beacon Press; 2 edition, 2001. — 360 p.
21. *Polanyi Karl*. *Trade and Markets in the Early Empires. Economies in History and Theory* / Karl Polanyi. — Edited with Conrad M. Arensberg and Harry W. Pearson. The Free Press, Glencoe, 1957. — 382 p.
22. *Sahlins Marshall David*. *Stone Age Economics* / Marshall David Sahlins. — Transaction Publishers, 1972. — 348 p.
23. *Sleeping with the Devil: How Washington Sold Our Soul for Saudi Crude* / Robert Baer. — Three Rivers Press, 2004. — 238 p.
24. *Lasch Christopher*. *The Revolt of the Elites and the Betrayal of Democracy* / Christopher Lasch. — London, New York: W.W. Norton and Company, 1995. — 276 p.
25. *Kaplan Robert D*. *The coming Anarchy. Shattering the dreams of the Post Cold War*—New York: Vintage Book. A Division of Random House, 2000. — 198 p.

26. Shale oil and shale gas resources are globally abundant [Electronic resource] // Oil and Gas Financial Journal. — 2013. — N 6. — Access mode: <http://www.ogfj.com/articles/2013/06/shale-oil-and-shale-gas-resources-are-globally-abundant.html>

27. Survey: Offshore activity, shale play development signal positive outlook for oil, gas Indus [Electronic resource] // Oil and Gas Financial Journal. — 2012. — N 10. — Access mode: <http://www.ogfj.com/articles/2012/08/offshore-activity-shale-development-signal-positive-outlook-for-industry>

Unconventional gas projects are promoted as an geoeconomical strategy from the energy crisis and a potential geopolitical “game changer” for some countries. But European Union member states consider environmentally risky shale gas development programs and obstacle to the negotiations with Canada for Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA) and trade deal between the US and the EU — the Transatlantic Trade and Investment Partnership (TTIP).

Проекты з видобутку сланцевого газу позиціонуються як геоекономічна стратегія подолання енергетичної кризи і потенційної геополітичної можливості “змінити правила гри” для деяких країн. Але держави — члени ЄС вважають програми розвитку видобутку сланцевого газу ризикованими щодо збереження довкілля, і як перешкоду на шляху переговорів з Канадою щодо всеосяжної економічної і торгової угоди (CETA) і трансатлантичної торговельної угоди з США (TTIP).

Проекты по добыче сланцевого газа позиционируются в качестве геэкономической стратегии преодоления энергетического кризиса и потенциальной геополитической возможности “изменить правила игры” для некоторых стран. Но государства — члены ЕС рассматривают программы развития добычи сланцевого газа рискованными в отношении сохранения окружающей среды, и как препятствие на пути переговоров с Канадой о всеобъемлющей экономической и торговой сделке (CETA) и трансатлантическом торговом соглашении с США (TTIP).

Надійшло 19 серпня 2013 р.

Ф. М. МЕДВІДЬ

В. В. БАРАН

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

УКРАЇНА В ГЕОПОЛІТИЧНІЙ ДОКТРИНІ ЮРІЯ ЛИПИ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 46—52

З огляду на зростаючу активність у пошуку Україною засадничих напрямів власної геополітичної стратегії, наведено короткий аналіз наріжних положень геополітичної доктрини Юрія Липи.

“Серед усіх стихій землі — найяскравіша, найбільш пануюча стихія — людське почуття”.

(Юрій Липа)

Для історика основним професійним завданням є ретельне вивчення минулого, для журналіста — коректна ретрансляція сьогодення, для футуролога — точний прогноз майбутнього. А праця геополітика полягає в оптимальному поєднанні минулих подій, сучасних тенденцій та майбутніх можливостей з метою отримання максимальної вигоди для держави на міжнародній політичній арені.

Життєвий і творчий шлях Юрія Івановича Липи (1900—1944) є яскравим прикладом не лише цілісного пізнання і грамотного висвітлення особливостей минулого, тогочасся та майбутнього, а й прагматичного створення фундаментальної геополітичної доктрини. Проте в силу дуже складного ланцюга політичних подій, ідеї цього видатного вітчизняного мислителя, як і цілої плеяди теоретиків ХХ ст., почали повномасштабно досліджуватись тільки після 1991 р. [1—15].

Теоретичною першоосновою для Ю. Липи, як для будь-якого геополітика, був чіткий поділ на “своїх” та “чужих”. Оскільки тільки після цілісного визначення власної етнічної спільноти та її територіальних меж можна будувати ґрунтовні проекти регіональної експансії чи міжнародної боротьби.

Ю. Липа переконував, що українська раса є найбільшою історичною цінністю україн-

ців. Поняття “раса” мислитель наповнював зовсім не біологічно-расистським ідеалом, а значно глибшими й величнішими речами.

За його словами: “Поняття і “нації”, і “класи”, і “державності”, і “патріотизму” — це лише вияви раси, яка їх у собі заключає. Але всі вони далеко плиткіші від поняття “раса” і далеко менше дають підстав до розуміння процесів, що діються чи діялись всередині України. Сучасність України ніяк не може бути докладно окреслена без поняття “раса” [16, 153].

Мірилом величчя певного періоду в житті раси автор-мислитель вважав українську людину, а найбільш величним періодом її величчя — добу Київської держави. Київ геополітик називав “Вічним містом”, з огляду на “силу своє печаті на українцях”, оскільки традиції територіальної, торговельної та культурної експансії княжої столиці ніколи не забувались в історії нашого народу.

“Заселення власного постаттями й почуваннями, тривалішими від мізерного життя людських одиниць, це велика місія перед лицем власної раси. Почуття органічної єдності раси не спирається на абстракції, теорії чи статистики, лише на тривалих синтезах її почуття.

В серці кожного українця повинна бути його почуттєва Україна, заселена постатями й почуваннями” [19, 97–98].

Найважливішим з людських почувань Ю. Липа виділив віру в досягнення довершеності в межах української крові. “Це переконання, що найвищі й найважливіші здобутки людства зростали й зростатимуть в українській расі. І врешті, що єдина доцільна дорога для української одиниці до висловлення себе й розвою є лишень в українській духовності.

І звідти випливає переконання (не раз підсвідоме), що для українця центральним пунктом світу є Україна, українські люди й українські землі. Це є така ж нормальна річ для духовності — визначати свій край за середину світу, як для одиниці фізично здорової визначати, передусім, свій власний організм за найдовершеніший” [16, 228].

“Українська раса є острів, і в тому її вартість. Всі цінності людей міряє за своїми цінностями. Для українців найголовніший меридіан світу — це той, що проходить через Україну” [16, 304].

Автор “Всеукраїнської трилогії” вважав характер раси головним чинником у сприятливих геополітичних умовах. “Коли в геополітичних явищах незмінною є українська земля, то в генеральних ідеях незмінною є українська раса” [16, 203].

У праці “Розподіл Росії” Ю. Липа так описує проблему визначення українських етнічних кордонів: “На заході уперта боротьба українців твердо визначила межі української людності. З цієї боротьби славні стали в Європі Галичина, Буковина, Карпатська Україна. Досить легко визначити межі з білорусинами. Лишень на півночі, у верхів’ях Дону і Десни, лежить значна спірна територія, так звана Центральна чорноземна область. Кілька останніх століть була вона ареною боротьби найрізніших осілих і неосілих груп, але головним чином москвичів і сіверських (а пізніше слобідських) українців. Ускладнює ще ту справу, те що племена, які осіли в деяких частинах цієї області, більше споріднені з надвіснрянською расою, як з фінно-уральською чи україно-динарською” [17, 282].

Наступним важливим елементом геополітичної доктрини після окреслення населення та території є системний аналіз економічних можливостей.

На переконання мислителя, від зародження прадавньої трипільської культури і до кінця Російської імперії Україна незмінно була хліборобською землею. Більше того, саме українське селянство було творцем і носієм психології, культури та релігії українців.

“Хліборобська енергія — це передусім збірна сумлінна праця і почуття відповідальності. Це вироблений від тисячоліття подив традиції, чого не вдасться знищити ніякою — ні своєю, ні чужою — безґрунтовністю. Це те, що є силою його методичної і працювитої натури. Цей стабілізаційний і завжди чинний характер хлібороба й зробив те, що Україна давала в свій час стільки первнів культури на захід і на схід від себе. І це, власне, ставить українців у ряді найкультурніших рас світу, культурних в цілій своїй масі передусім. Бо тепер ніхто не міряє висоти культури кількістю видатних одиниць — в оцінку входять передусім форми праці, співжиття і керми” [16, 307].

“Духовість українського селянства витворила світогляд значно повніший, як у сусідів. Цікава є також здібність до гієрархії і завоювання традицій. Завоювання степу нашими фермерами, організація чумакування, переселення — все мало свою історію, тактику й рутину.

По великих епопеях Гайдамаччини, може, найважливішим в історії того селянства (а по упадку Запорожжя й Гетьманщини й цілої нації) був вибух колонізаторської енергії селянства. Опанування ним земель, більших самої корінної України, чумацька акція, боротьба з офіційним російським осадництвом — це потужніше і цікавіше з’явище від боротьби в американському степі Вірджинія чи Wild West’i” [19, 114].

Проте керівництво створеного в 1922 р. СРСР вирішило радикально змінити тисячолітній уклад економічного життя українського народу.

“Упромисловлення (приблизно половина українців покинула хліборобство) визначає

нові центри для української етнічної маси. Ці центри, всупереч давнім, лежать переважно на лівому боці Дніпра. Головним змістом цієї промисловості є сполучення заліза Кривого Рогу і донецького вугілля. До цього можемо додати керченське залізо і нафту в Кубанській області України.

Крим, Кубань, Дон, Південна Україна — це місця, біля яких гуртується українська важка промисловість. Туди ж пливе хвиля українського активу. Найправдоподібніше, що політичний центр нової України буде знаходитися в осередку цих теренів. Буде це модерна Україна, не князівська, не гетьманська, навіть не дрібноміщанська Україна минулого століття, лишень, край пробуджених активних мас” [17, 282].

Парадоксально, що курс з хліборобства було змінено на промисловість, а способи контролю за людьми та ефективність праці залишались мало не такими, як при розквіті кріпацтва: “Червоний канчук жене до праці і одночасно не задовольняє потреб працюючих. Високі ціни на харчі, одяг і предмети широкого вжитку йдуть поруч з низьким заробітком. Продукція за советських часів має широкий розмах, але не для широких мас: вони з неї не користають, а животіють. А це в першу чергу тому, що не існує стимулу до праці — знищена тенденція постійного підвищення заробітної платні. І це тому, що знищено право на добровільний вибір праці” [18, 211].

Історично оптимальною економічною моделлю Ю. Липа вважав масовий промисел. Оскільки “у праці українець не любить бути сам по собі, він завжди готовий брати приклад із праці загалу — більшої чи меншої громади, яка його оточує. В усіх ділянках народного життя праця гурту стоїть вище праці одиниць. Дух краси наказує одиниці завжди бути у добровільному зв’язку з гуртом. Тому праця одиниці лише тоді вартість, коли вона сполучена із працею цілого гурту, із суспільством чи працею усієї нації” [18, 211].

За визначенням мислителя: “Масова продукція — це найбільш успішна у сучасному світі форма продукції, але вона не дозволяє нікому (жодному класові!) вивищувати себе чи відокремлюватися. У цій продукції існує

цілкова залежність усіх працюючих мас краю. Лише завдяки цій залежності існує високий рівень життя працюючих. Масова продукція — здобуток витворення багатств шляхом його розподілу.

Постулат і збагачення українських мас існуватиме тоді, коли зростатиме купівельна спроможність громадян при збільшенні виробництва товарів. Старі форми життя, що дозволяли животіти тим, які важко працюють на землі, проминуть в Україні.

Єдність праці — це єдине, що веде до зростання можливості мас!” [18, 211].

Українські торговельно-транспортні шляхи з геополітичної та економічної точок зору мають дуже значний потенціал. Грунтовні історичні дослідження різних континентів доводять, що першими торговельно-комунікаційними об’єктами слугували ріки, а згодом моря та океани.

“Річна мережа формує єдність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті мови й релігії. Ріки формують групу людності на Україні впродовж тисячоліть. Сітка внутрішніх доріг української території достосована до мережі рік, до переправ, бродів і гирл. Як у біології індивідуальність зародку починається від пульсування окремої системи обігу крові в безформній плазмі, так духовний організм починається на Україні від пульсування мережива річних і зв’язаних з ними сухо-дових доріг. І це пульсування аж донині оформлює значення української території і зариси її духовності. Всі інші дороги, як залізниці, повітряні шляхи, закоротко діяли, щоб приписати їм глибші впливи. З другого боку, і вони наслідують часто вісь водних шляхів” [16, 77–78].

Ще задовго до нашої ери елліни першими зуміли органічно вмонтувати українські ріки в систему світового товарообігу. А “морська культура робиться назавжди частиною світогляду українців, і це назавжди відрізняє їх психологію в торгівлі від типово континентальної психології сусідів” [16, 90].

І зовсім не випадково, що в двох найбільших геополітичних концепціях античного світу (шляху Олександра Македонського до Індії й Індійського океану, та дорозі Нерона

до Китаю й Тихого океану) українські землі та водні простори були визначальними.

“Зміст кількасотлітньої експансії Києва вкладається в здобування доступів до Руського моря і в розвій головних торговельних магістралей тих часів” — резюмував автор “Всеукраїнської трилогії” [16, 113].

Проте після знищення Гетьманщини Україна все більше втрачала своє торговельно-транспортне значення. А в першій половині XVIII ст. стан української інфраструктури був просто жахливим.

“Найбільшою болячкою України є зла мережа її доріг. Будова шосе і утримування їх в порядку коштує дуже дорого, бо для їхньої будови доводиться знімати цілий чорнозем, насипати шосе і пізніш берегти її від замулювання тим же чорноземом. Залізничі були будовані петербурзьким урядом з тим розмислом, щоб не посилювати натурального експорту України через чорноморські порти. Крім того, мережа цих доріг дуже рідка” [17, 282].

У повітряних шляхах Ю. Липа вбачав майбутні геополітичні можливості України. Він припускав, що в новітній грі, крім англійського, німецького, російського, та, можливо, італійського, нарешті з’явиться й український гравець.

“Літунський світогляд дає цілком нові перспективи. Залізничні шляхи йшли нерівно, — літак летить просто, як думки, як замір. Коли давніше генеральні штаби й уряди налічували вартість лишень зигзагів залізниць, луків заток чи долонь півостровів — тепер на перше місце все більше висувається інший облік. Промінь дії літака, справність двигуна, запаси палива — це є чинник, що змінить іще багато геополітичних калькуляцій. Більше того, доля не одної держави чи союзу залежатиме від літунства” [16, 139–141].

Водночас автор “Всеукраїнської трилогії” розуміє, що “установа повітряних шляхів не є легка. Для встановлення, скажім, комерційної повітряної лінії треба zorganizувати осід літаків, що є дуже скомплікованою і коштовною річчю. Потрібно дуже багато: аеропорти, міжпортові поля осіду, радіогонометри для невидимих летів, маяки для нічних летів,

метеорологічні й радієві станції, ангари, майстерні й т. д.” [16, 141].

“Українські землі не є ніякою закутиною. Під оглядом торговельним і геополітичним — це одна з найвагоміших земель світу. Це значіння України тільки зростає в сучасному.

Бачимо, що Україна від початку існування осілого в ній населення аж донині була краєм, завжди зв’язаним з великими торговельними магістралями. В будуччині треба сподіватися скорше збільшення її значіння серед видатних геополітичних одностей світу”, — ці слова Ю. Липи стали ключовим геополітичним постулатом для сучасників та нащадків [16, 144].

Такі ідейні сфери, як культура та релігія, завжди відігравали важливе значення для матеріального добробуту держави. Насамперед, тому що вони окреслювали коло історично споріднених економічних партнерів. Так, існування лише двох прадавніх культур (трипільської та хетської) та двох історичних релігій (християнства та ісламу) було багато в чому визначальним для інтеграційного руху України до чорноморської регіональної спільноти.

Після цих коротких описів економічних та транспортних можливостей української раси потрібно проаналізувати вічні геополітичні питання: “З ким? Проти кого? Для чого?”

Створена Ю. Липою українська геополітична стратегія — “Чорноморська доктрина” — стала унікальним та своєрідним явищем у світовій політологічній практиці.

По-перше, це була перша системна доктрина, що визначала місце України у світі та написана українським вченим. До цього було чимало думок щодо ролі українських земель на геополітичній арені, але це були в основному ідеї владних діячів, але не науковців. Немало було й іноземних доктрин, що проголошували територію по обидва береги Дніпра як свою власність.

По-друге, “Чорноморська доктрина” відрізняється неповторною — “архітектурною” — формою. Стратегічно важливий для України Чорноморський простір Ю. Липа порівнює з фортецею, яка має численні мурі, брами, площі, вулиці тощо. Причому автор

фортифікаційними елементами обирає не швидкоплинні і штучно створені політичні конструкції, а стійкі та створені самою природою географічні об'єкти. Також він пише про етнічні землі, а не державні території, що робить його концепцію захищеною від змін політичної кон'юнктури.

У “Всеукраїнській трилогії” та кількох менших за обсягом публікаціях Ю. Липа детально і всебічно описує “Чорноморську фортецю” та підкреслює стратегічне значення кожного з її елементів в умовах історично складної міжнародної кон'юнктури. А в спеціально укладеному, в співавторстві з Левом Биковським, збірнику карт під назвою “Чорноморський простір (Геополітичний атлас)” ілюструє можливості розвитку цього геополітичного проекту.

Слід підкреслити, що “Чорноморська доктрина” це не лише аморфні, на перший погляд, амбітні політичні гасла на кшталт: “Чорне море мусить належати до чорноморських народів. Для них воно є центр лучби, осередок їх розселення і їх суспільно-державних стремлінь. Чорне море — це економічне й духове оперття для чорноморських країн. Вони творять разом з ним економічну й духову одність” чи “Чорноморський простір — це життєдайний простір України. Україні належить перше місце серед чорноморських країн з огляду на її простір, багатства й енергію людності” [17, 10].

Ю. Липа раціонально аналізує й чималі труднощі на шляху побудови Союзу чорноморських держав. І головною загрозою протягом багатьох століть незмінно були колоніальні апетити потужних державних утворень: “Для Західної Європи це “Європа номер 2” або докладніше “Європа номер 3”. Для Москви й Петербурга це теж “Росія номер 2”, “Росія номер 3”, якась “Малоросія”, якийсь “Придунайський край”, що надається тільки до рабівничої господарки.

У ланцюгу чорноморських країн, щоправда, є звена політично порожні, але для чужинців довкола всі чорноморські країни політично пасивні. Ці краї якби самим Провидінням призначені “на прокорм” Петербурга, Риму чи Лондона” [17, 82].

Знищення російської державності для Ю. Липи є першочерговим глобальним завданням на шляху до повноцінного функціонування “Чорноморської доктрини”. І якщо в праці “Розподіл Росії” мислитель чітко констатує штучну природу різних історичних об'єднань навколо Москви, то в програмній брошурі “Панування, труд і лад” ставить це питання більш гостро:

1) “Україна — це могильник російської імперії. Не можемо уявити собі інше майбутнє. Знищення Росії — як центру наднаціонального розподілу земель над Волгою, Печорою і Білим морем — відповідно до їхнього національного і історичного змісту — це передумова сильної України.

Україна, маючи геополітичне оперття на Чорному морі, може існувати, але існувати і розвиватися може лише тоді, коли не допустить суперництва на Півночі” [18, 208].

2) “Авторитативність між Білим та Чорним морями може бути спокійною тільки у руках українців. Не відокремлення України від Росії є нашою головною ідеєю, а знищення наднаціонального авторитету Росії у дотеперішніх північних центрах і вкорінення цієї ідеї в українській столиці — це головне!

Неможливо примирити московського центру з українським центром, не можна говорити про державну співпрацю у цих двох центрах. На просторах великої Росії не може бути двох великопромислових, двох великодержавних центрів, двох великих збірників енергії! Вони виключають себе взаємно” [18, 208–209].

За зваженим геополітичним прогнозом мислителя: “Вільна Україна буде не після звільнення Києва, а після знищення Москви як столиці російської наддержави” [18, 209].

Проте жодна із традиційних зовнішніх загроз існуванню української державності неспівмірна із історично закладеним внутрішнім поділом “Схід-Захід”. За оцінкою Ю. Липи: “Це найбільше ворожа Україні доктрина. Нема певнішої для знищення України. Прикладімо “схід-захід” до українського релігійного життя — і будемо мати релігійну війну; прикладімо “схід-захід” до політичних

орієнтацій — і будемо мати вдячне поле до попису чужих агентів; прикладімо неучьку форму “народу-бастарду” до окреслення українського характеру — і будемо мати джерело українського поразенства, а не відчуття серединності” [16, 309].

Ще одна серйозна внутрішня загроза на шляху втілення вітчизняних геополітичних проектів — “поразенство”, — свідоме визнання неспроможності побудови української державності та проголошення відсутності власної нації, що свого часу було притаманне окремим представникам інтелігенції.

Уважно читаючи “Всеукраїнську трилогію”, можна вловити неабияку ідейну симпатію автора до зовнішньополітичної діяльності чотирьох видатних наших керманичів: цісаря Митридата, князя Святослава, гетьманів Вишневецького та Хмельницького. Навіть можна припустити, що “Чорноморська доктрина” Ю. Липи є сучасним та майбутнім цілісним геополітичним проектом, що ґрунтується на цих минулих уроках українського державного будівництва.

“Геніальним цісарем” та “Чорноморським Ганнібалом” назвав мислитель Митридата VI Евпатора. Оскільки впродовж двадцяти років правління Понтом і Боспором він не тільки досяг своєї геополітичної мети — “стати твердою ногою на північному березі Чорного моря й використати тамтешній величезний запас людської військової сили”, але значно перевиконав її — “підбие краї трипільської культури, опановує краї геттїтської культури, з потужним флотом підкоряє держави Егейського моря і ставить на чолі імперських Атен вже свого ставленика — Атетіона” [16, 101].

Через декілька століть “великий стратег” Святослав Завойовник реалізує дуже схожі геополітичні тенденції українських земель. За словами Ю. Липи: “Коли Митридат Евпатор підняв Україну, Кавказ і Малу Азію проти Риму в обороні торгівлі цих земель, Святослав став уособленням наступу” [16, 112]. Також не можна оминати геополітичну ідею-заповіт цього князя київського для нащадків: “Оборона своєї осі Південь—

Північ — це найважливіше завдання України в історії” [16, 311].

Далекоглядна політична діяльність Дмитра Вишневецького та Богдана Хмельницького, на думку автора “Всеукраїнської трилогії”, є своєрідним продовженням геополітичного курсу Митридата та Святослава в епоху Козацької держави. Адже, по-перше: “Упродовж тринадцяти літ (1550—1563) своєї діяльності Вишневецький геніально утврджує дві традиції: 1) на початках 1550-х років “на острові Хортиці, проти Конських Вод, коло кримських кочовищ” ставить він замок і громадить навколо себе козацтво; 2) використовує в політиці державне суперництво Литви Жигимонта-Августа, царської Москви й Турецької Порти для зміцнення позиції Хортиці, їздить до Царгороду і має успіхи, їздить до Москви, і йому помагають. Його, крім цього, оваційно вітає литовський сейм; він бере участь у лівонській балтійській війні, претендує на престол молдавського господаря, погромлює черкесів на Кубані, врешті, полонений у війні, гине в Царгороді” [16, 256]. По-друге: “Коли Вишневецький закреслив межі козацької, то напрямну цій політиці дав Хмельницький. Та напрямна затрималася майже до кінця козацької державності — опертя України на Чорне море, на державу, що володіла тим морем, на спадкоємницю Східного Риму — на Туреччину” [16, 257]. По-третє: “Політику козацьких визначив Вишневецький, найреальнішу напрямну тої політики — Хмельницький, історичний зміст дав Київ, Вічне Місто” [16, 257].

Хоча за 44 роки життя Юрія Липи було десяток невдалих спроб побудови соборної та незалежної української держави, але саме ця ідея є основним рефреном його творчості. І тепер, після історичних явищ 1991 р., обов’язком кожного свідомого громадянина є розбудова не лише внутрішніх, а й зовнішніх відносин України. А теоретичні сентенції, викладені у “Всеукраїнській трилогії”, і на сьогодні є змістовним та далекоглядним планом державницького розвитку.

Література

1. Мороз В. Горіти надзвичайним світлом // Липа Ю. Призначення України. — Л.: Просвіта, 1992. — С. 3—11.
2. Головатий М. Де вони — кордони української душі // Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. — Т. 1.: Призначення України. — К.: МАУП, 2007. — С. 5—14.
3. Гринів О. Передбачення глобального масштабу // Липа Ю. Розподіл Росії. — Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. — С. III—XX.
4. Янчук О. Юрій Липа: Одеський та Варшавський періоди життя // Слово і час. — 2000. — № 11. — С. 17—20.
5. Федоренко О. Актуальні аспекти геополітичної концепції Юрія Липи // Українознавство: науковий, суспільно-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал / НДІ українознавства МОНУ. — К., 2002. — Ч. 4. — С. 240—242.
6. Домашенко Л. М. Концепції чорноморської орієнтації України у вітчизняній політичній думці першої половини ХХ століття: Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01. — К., 2009. — 205 с.
7. Медвідь Ф. Липа Юрій Іванович // Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — С. 432—434.
8. Медвідь Ф. Юрій Липа як фундатор “чорноморської доктрини” України // Дні науки філософського факультету—2007: Міжнар. наук. конф. (18—19 квіт. 2007 р.): Матеріали доп. та вист. — К.: Видав.-поліграф. центр “Київський університет”, 2007. — Ч. 1. — С. 131—133.
9. Баран В. В. Юрій Липа про геополітичне становище чорноморських країн першої половини ХХ ст. // Матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конф. “Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи” (Тернопіль, 15 квіт. 2011 р.). — Тернопіль: Вектор, 2011. — С. 18—21.
10. Баран В. В. Юрій Липа про політичну суб’єктність української нації та загрози національній ідеї // Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку: Зб. тез наук. допов. VII Міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (25—26 берез. 2011 р.). — Луцьк: ПП Іванюк В. П., ПП Петринка А. Ю., 2011. — С. 9—11.
11. Медвідь Ф. М., Баран В. В. Концепція української раси Юрія Липи: витоки, сучасне прочитання // Наук. праці МАУП. — 2011. — Вип. 2 (29). — С. 5—12.
12. Баран В. В. Юрій Липа: Проект геополітичної модернізації України // Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень ім. І. Ф. Кураса. — 2011. — № 6 (56). — С. 483—492.
13. Медвідь Ф. М., Баран В. В. Елітарна концепція Юрія Липи в умовах формування міжкультурної взаємодії // Освіта у ХХІ ст.: шляхи розвитку. — К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2012. — С. 46—53.
14. Медвідь Ф. М., Баран В. В. В “Європу” через ворота Царгорода, або геополітичні дороговкази Юрія Липи // Наук. праці МАУП. — 2012. — Вип. 1 (32). — С. 97—101.
15. Медвідь Ф. М., Баран В. В. Геополітичні візії В’ячеслава Липинського і Юрія Липи: спроба порівняльного аналізу // Наук. праці МАУП. — 2012. — Вип. 3 (34). — С. 50—58.
16. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. — Т. 1.: Призначення України. — К.: МАУП, 2007. — 336 с.
17. Липа Ю. Всеукраїнська трилогія: У 2 т. — Т. 2.: Чорноморська доктрина; Чорноморський простір (атлас); Розподіл Росії — К.: МАУП, 2007. — 392 с.
18. Липа Ю. Панування, труд і лад // Український націоналізм: Антологія. — Т. 1. — К.: ФОП Стебеляк О. М., 2010. — С. 203—214.
19. Липа Ю. Твори: Т. 4: Бій за українську літературу. Київ, вічне місто. — Л.: Каменярь, 2012. — 278 с.

Теоретичні сентенції, що викладені у “Всеукраїнській трилогії” Юрія Липи, великою мірою зберігають своє значення, пропонуючи фундаментальні погляди для створення змістовного та далекоглядного плану державницького розвитку.

Теоретические сентенции, изложенные в “Всеукраинской трилогии” Юрия Лыпы, во многом сохраняют свое значение, предлагая фундаментальные взгляды для создания содержательного и дальновидного плана государственного развития.

The theoretical maxim laid down in the “All-Ukrainian trilogy” Yuriy Lipa, largely retain their value, offering fundamental views to create meaningful and visionary plan statist development.

Надійшла 28 травня 2013 р.

**ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ЯК СУБ'ЄКТ ФОРМУВАННЯ
ПОЛІТИЧНОГО МІФУ**

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 53–59

Розгляд складових процесу створення політичних міфів через партійний механізм є одним із важливих питань сучасної політології. Аналіз основних функцій політичних партій дає можливість дослідити механізм створення політичного міфу, впливу суспільно значущих цінностей на електорат. Завдяки цілеспрямованим діям політичних партій, дає можливість встановити сутнісно-змістовне наповнення цього процесу.

Проблема політичного міфотворення та роль у цьому процесі політичних партій є актуальною в сучасній політичній науці. Незаперечним є той факт, що створення демократичного політичного режиму вимагає формування у масовій свідомості домінуючих демократичних цінностей. Як наголошує Ю. Шайгородський: “Формування такої ціннісної системи, яка була б прийнята більшістю членів суспільства, є найважливішим принципом його існування і, водночас, — основним інструментом суспільних реформувальних. Не випадково, глобальною метою будь-якого політичного режиму є прагнення сформувати систему базисних цінностей і зорієнтувати на них більшу частину суспільства. На етапі реформування суспільних відносин — ця мета може бути досягнута лише шляхом переорієнтації на нові цінності, переоцінки цінностей вже існуючих і домінуючих у свідомості людей” [7]. Роль партій у період реформування суспільних цінностей є великою, оскільки, як зазначає сучасний вчений М. Обушний: “Партія є організованою частиною соціальної групи або суспільства, що переслідує певні політичні цілі і виступає посередницею між громадськістю та органами державної влади” [4, 470].

Тобто саме партія є частиною цілого й організовує лише певну частину політич-

ного спектру, використовуючи різноманітні ресурси. Ідеологічний плюралізм, багатоманітність політичних партій свідчать про наявність відмінних інтересів у різних верствах суспільства. Політичні партії, будучи носіями сучасних ідей та підходів, формують суспільні цінності, використовуючи політичний міф як інструмент конструювання соціально-політичної дійсності. Саме політичний міф дає можливість партіям моделювати власне бачення соціального та політичного майбутнього суспільства. Однак, на думку сучасних учених, “політичні партії намагаються виборювати не відособлені суспільні інтереси, а загальну суспільну волю” [9]. Відстоюючи суспільні інтереси, політичні партії, як зазначає вітчизняний учений А. Мороз, постійно продукують нові ідеї, політичні цінності та моральні орієнтації, на основі яких формуються політичні міфи [3].

Тому дослідження процесу формування політичного міфу через партійний механізм, на нашу думку, є актуальним.

Політичний міф є об'єктом вивчення багатьох дослідників. Уже Платон розглядав міф як знаряддя політики, хоч античність не ставила перед міфом специфічних політичних завдань і цілей [1]. Однак перші ґрунтовні теоретичні напрацювання з цієї проблематики з'явилися наприкінці XIX — на почат-

ку XX ст. завдяки дослідженням К. Леві-Строса, К. Леві-Броля, Р. Барта, Е. Гелнера, Г. Гегеля, Дж. Кембелла, М. Еліаде, Дж. Леона, Х. Ортеги-і-Гасета, Ф. Ніцше, К. Юнга, З. Фрейда, Е. Кассіра, К. Шмітта, Ф. Шеллінга, К. Хюбнера та ін. Цю тему у своїх наукових розвідках детально висвітлювали російські та вітчизняні дослідники М. Бердяєв, Ф. Буслаєв, Н. Бутінов, В. Войтович, М. Головатий, Е. Доценко, С. Кара-Мурза, І. Ковальова, А. Лосев, С. Московічі, Є. Мелетинський, А. Потебня, Ю. Шайгородський та ін. Проте на сьогодні навряд чи можна говорити про існування загальноприйнятої і несперечливої концепції щодо впливу політичних партій на процес формування політичного міфу. Таке знання могло б стати теоретичною основою для розроблення програм, спрямованих на формування гармонійного співвідношення раціональної та міфологічної складової свідомості в контексті соціально-організаційних процесів. Тож з'ясуємо роль політичних партій у процесі формування політичних міфів, оскільки саме в цьому полягає завдання щодо перевірки припущення про складові моделі механізму створення політичних міфів через партійний механізм.

Як вже було зазначено, сучасні політичні міфи є важливим політичним ресурсом здобуття влади політичними партіями. Вони ґрунтуються на реальних проблемах, які близькі народу та потребують розв'язання. Нині існує ціла індустрія, яка спеціалізується на забезпеченні прийнятних версій ідеального світу та моделей поведінки, необхідних для його досягнення [6, 211].

Наочним прикладом реалізації політичних міфів є виборчий процес, коли одні суб'єкти виборів їх реалізують, а інші намагаються зруйнувати. Основними суб'єктами, які працюють над створенням політичного міфу, є політичні партії. Сучасний вчений О. Резнік у своїй праці "Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства" розглядає проблему формування політичного вибору особистості через партійний механізм. Схематично зображуючи процес політичного вибору, він

звертає увагу на те, що, з одного боку, індивід включений у ту чи іншу соціальну групу або клас. Він володіє певним спектром економічних, політичних, соціальних, національних потреб, які дістають відображення в особливому векторі індивідуальних або особистісних інтересів. Сукупність цих інтересів можна згрупувати в узагальнені групи інтересів різного напрямку. Цей вектор формує відповідне "поле інтересів". Політичні партії, керуючись власною системою суспільно значущих цінностей, пропонують громадянам свої програми, які умовно теж можна поділити на економічні, політичні та соціальні. Такий поділ відображає класифікаційний механізм дії політичного вибору [7, 42].

Варто також зазначити, що однією з основних функцій політичних партій у демократичному суспільстві є функція артикуляції та інтеграції соціальних інтересів. Реалізація цієї функції, на думку Ю. Шведа, передбачає "виявлення і формування змісту інтересів тієї соціальної групи, на яку вона зорієнтована найбільше" (артикуляція) та "прагнення репрезентації "загального добра" над егоїстичними інтересами окремих соціальних груп" (інтеграція) [9, 449]. Тобто кожна партія прагне залучити до свого кола якомога найбільшу кількість прихильників. Згідно зі ст. 36 Конституції України "політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян" [1, 19]. Напевно, що адекватна реалізація політичними партіями відповідної функції неможлива без чіткого уявлення про те, інтереси яких саме соціальних груп намагається виявляти певна політична сила, у чому полягають ці інтереси.

Вибори є одним із засобів участі електорату в державному управлінні. В існуючих умовах жорсткої інформаційної боротьби за виборця, кожною партією створюються свої міфи, свої міфологічні образи, які, на їхню думку, допоможуть отримати перемогу на виборчих перегонках. Власний імідж політичні партії створюють використовуючи політичні міфи. Засобами створення політичного міфу, якими користуються політичні партії,

є: ідеологеми, метафори, метафоричні образи, слогани, гасла, символи, символічні образи, різноманітна, кольорова гама тощо. Тобто політичні партії завдяки цим засобам продукують так звану метафоричну модель своєї політичної сили, стереотипи, які формують політичну культуру населення та розуміння політичного життя.

Чому саме міф? Чому політичні партії у своїй боротьбі за виборця використовують політичний міф? Якщо ми звернемось до визначення поняття політичний міф, то знайдемо велику кількість його визначень, які є дуже різноманітними. Проаналізувавши визначення, можна зазначити, що незважаючи на різноманітність, вони мають спільну сутність, яка дуже точно відображена у визначенні сучасного вченого М. Обушного. На його думку: “Міф політичний, це міфологічна свідомість, емоційно забарвлене уявлення про політичну дійсність, що заміщує і витісняє реальне уявлення про неї та її справжні знання [4, 391]. Міф дає можливість пересічним громадянам об’єднуватися навколо певної ідеї, довіряти тим чи іншим політикам, дає уявлення причетності до прийняття політичних рішень. Сучасний політичний міф відповідає сподіванням населення. Тому політичні партії дуже широко використовують політичний міф для маніпуляції свідомістю населення, для формування тих цінностей, які, на їхню думку, є найважливішими, не враховуючи реальних соціально-політичних умов. Яскравим підтвердженням цього положення є передвиборчі програми політичних партій.

Програма політичної партії, на думку автора, повинна містити основну ідею політичної

сили, мету, до якої необхідно дійти, та основні шляхи досягнення поставленої мети. У такому вигляді програма політичної партії буде діючою. Проведене дослідження Міжнародним інститутом гуманітарних технологій доводить, що в програмних положеннях українських партій здебільшого містяться принципово непокєднувані положення [5]. Підтвердженням цього є комплексний аналіз обіцянок основних політичних сил передвиборчих програм деяких політичних партій, який було здійснено аналітиками проекту “Слово і діло”. З одного боку, ми бачимо обіцянки високих соціальних виплат, а з другого — зниження податків та значну лібералізацію держави [5].

Згідно з висновками проекту “Слово і діло” у 2007 р. підтримку народу отримали 5 основних політичних сил: Партія регіонів, ВО “Батьківщина”, Комуністична партія України, партія “Наша Україна” та Народна партія, які розташувалися у такому порядку за кількістю даних обіцянок. Найбільшу кількість обіцянок (44) було зафіксовано за ВО “Батьківщина”, найменшу (23) — за партією “Наша Україна” [5].

Автори проекту “Слово і діло” дійшли висновку, що найбільшій ефективності (27 %) вдалося досягти Партії регіонів, реалізувавши 8 з 30-ти передвиборчих пунктів програми 2007 р. На рахунку “Нашої України” 4 виконані обіцянки з 23-х (17 %). ВО “Батьківщина” втілила у життя 5 обіцянок з 44-х (11 %). Комуністична партія України та Народна партія завершують “п’ятирічку” майже з однаковими показниками: 8 % (3 з 36-ти) та 6 % (2 з 34-х) відповідно (див. таблицю) [5].

Співвідношення кількості виконаних обіцянок до їх загальної кількості [4]

Партія	Обіцянок	Виконано	Не виконано	Відповідальність, %
ВО “Батьківщина”	44	5	39	11
Комуністична партія України	36	3	33	8
Народна партія	34	2	32	6
Партія регіонів	30	8	22	27
Наша Україна	23	4	19	17

На думку авторів проекту “Слово і діло”, ще одним показником відповідальності/безвідповідальності політичних сил можуть слугувати пункти передвиборчих програм, що дублюються у 2007 і 2012 рр. Автори дійшли висновку, що політичні партії продублювали достатню кількість положень попередньої програми. Так, наприклад, Комуністична партія України — 16 положень, Партія регіонів — 8 повторів, партія “Наша Україна” — 5 передвиборчих гасел, Всеукраїнське об’єднання “Батьківщина” — 4 однакових обіцянки [5].

Найпопулярнішими у програмах партій, та не тільки у програмах, а й у політичній рекламі, у виступах на зустрічах з виборцями, є такі обіцянки, як безкоштовна медична допомога (КПУ, УДАР, “Батьківщина”, “Україна — Вперед!”), безкоштовна освіта (КПУ, УДАР), запровадження податку на розкіш (КПУ, “Свобода”) тощо [5].

Крім того, однією з ознак, які характеризують політичні програми, є звернення політичних партій до політичних гасел, метафор, метафоричних образів. Проведений нами метафоричний аналіз передвиборчих програм, шести партій: трьох, що пройшли до Верховної Ради VII скликання — Партія Регіонів, ВО “Батьківщина” та ВО “Свобода”; та трьох, що не подолали 5-відсотковий бар’єр — Ліберальна партія України, УП “Собор” та партія Руський Блок, дає можливість зробити висновки, що передвиборчі програми політичних партій заповнені великою кількістю метафор, які створюють міфічний образ тієї чи іншої політичної сили (рис. 1).

Наступні шість програм політичних партій складаються з соціальних та економічних гасел, дуже інтенсивно у своїх програмах застосовують метафори (країни миротворця, дом миру, велике зло, окупаційний режим, люди влади, ефективна енергетика, народжена революцією тощо). Усі програми можна поділити на дві частини: які мають чітко виражені ідеологічні гасла (“Свобода”, ВО “Батьківщина”) та які не мають жодних ідеологічних гасел, тобто не асоціюються з якоюсь ідеологією, а належать до типу “хапай

усіх” (Партія регіонів). У деяких програмах вживаються такі слова, як: “ми зробимо, забезпечимо, побудуємо, відновимо і т. д.”, що, безумовно, справить позитивне підсвідоме враження на виборців. Також у деяких розділах програми вживається “за рахунок”, тобто людям пояснюється за рахунок чого і як будуть реалізовані ці позиції, хоч ці “за рахунок” і є нереальними для виконання (Партія регіонів). Більшість програм була побудована на емоціях, а саме на ненависті до існуючої влади. Характерною особливістю цих програм є те, що вони містять велику кількість метафор. Так, наприклад, у програмі ВО “Батьківщина” метафори містились не тільки у вступі, а й в усій програмі, разом ми виокремили 14 метафор. Фактично вся програма зводилась до залякування провладної партії, емоційних гасел та агресії. Власних пропозицій та плану дій, який мав чітко окреслюватись у програмі, як найбільшій опозиційній партії, ми не побачили. Замість цього були слова, які хотіли почути люди.

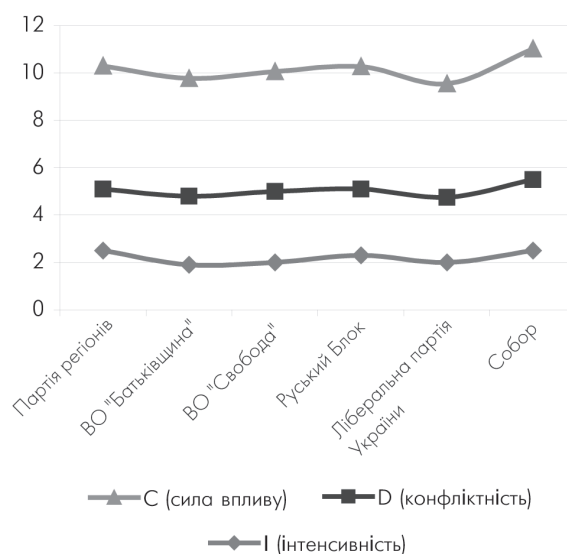

Рис. 1. Діаграма застосування метафоричних висловів у передвиборчих програмах політичних партій

Передвиборчі програми політичних партій можна поділити на агресивні та неагресивні. Так, наприклад, проаналізувавши пе-

редвиборчу програму ВО “Свобода”, ми бачимо, що програма носить агресивний, радикальний характер, чого й вимагали виборці цієї партії. У програмі застосовано великий мовний спектр, зокрема, для донесення схожих позицій, використовуються різні слова (“провести”, “перевірити”, “створити”, “заборонити”, “ліквідувати”, “забезпечити”, “зобов’язати”), які позитивно впливають на сприйняття програми. У цілому, програма формує світогляд, орієнтований на власну ідеологію, проте позитивний вплив на формування політичної культури частковий, через агресивність змісту програми.

Також нами було проведено аналіз політичної реклами, відеозаписів лідерів партій із виборцями зазначених раніше партій. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що і в рекламі, і в виступах лідерів застосовується велика кількість метафор, політичних гасел, звернень до метафоричних образів то-

що. Наприклад, Всеукраїнського Об’єднання “Батьківщина” (виступ у Миколаєві), метафоричний коефіцієнт становить 16,5, Всеукраїнського Об’єднання “Батьківщина” (мітинг у Донецьку) метафоричний коефіцієнт — 6,41, ВО “Свобода” (виступ у Севастополі) метафоричний коефіцієнт — 10,91, та (виступ в Івано-Франківську) метафоричний коефіцієнт — 28, “Руський Блок” (зустріч у Києві) метафоричний коефіцієнт — 16,3 тощо.

Політична реклама однотипна: соціальні обіцянки та портрет лідера, або, якщо реклама на телебаченні, то лідер у дії. І так, із виборів до виборів. Наприклад, вибори 2010 р., які підтверджують ці висновки, можна представити таким чином (рис. 2).

Вибори 2012 р. не дуже відрізняються від попередніх. Політичні партії завдяки створеним символічним образам, міфологемам формують певні ціннісні орієнтації у насе-

Рис. 2. Вибори 2010 р.

лення, певне ставлення до сучасності, які, на їхню думку, є дуже важливими.

Підбиваючи підсумки можна відзначити, що політичні партії у своїх передвиборчих програмах застосовують велику кількість соціальних обіцянок, орієнтуючись на великий прошарок збіднілого населення, в думках якого постійні мрії про краще майбутнє. Свідомістю такої людини легше маніпулювати.

Крім того, політичні партії у передвиборчих програмах майже завжди використовують метафори, метафоричні образи, різні гасла, які нічого спільного з програмою дій не мають. Тобто програму дій розвитку держави підмінюють метафорами, гаслами. Цей факт свідчить про низький рівень суспільної політичної культури, необхідність розвитку демократичної політичної культури, створення базових і вдосконалення вже існуючих елементів політичної культури.

Невиконання обіцянок, велика кількість метафор, метафоричних образів, гасел призводять до нівелювання поняття “плюралізм думок”, що затримує процес формування демократичної політичної культури та заважає розвитку громадянського суспільства.

Політичним партіям необхідно дотримуватися схожих, а можливо, й єдиних цінностей політичного розвитку держави. Вчитися толерантному ставленню до цінностей, які відрізняються від їхніх, набуваючи в цьому процесі розвитку створення державного міфу, який би зміг просувати вперед процес формування демократичних політичних цінностей і, в підсумку, демократичної політичної культури. Політичним партіям необхідно створювати позитивні міфологеми, які зможуть формувати в політичній свідомості населення комплекс політичних орієнтацій, за допомогою яких відбувається взаємодія влади з громадськістю. У прагненні до створення єдиного ціннісного простору політичним партіям необхідно навчитися слухати, прислуховуватися один до одного, продукувати такий сучасний політичний міф, який дасть можливість усім членам суспільства відчувати почуття прихильності до певного соціуму. В нинішніх умовах невизначеності, нарос-

тання всеохоплюючої кризи політичний міф починає діяти як своєрідний захисний механізм соціуму, що в майбутньому дасть поштовх до швидкого розвитку громадянського суспільства, а також можливість перетворити сучасну цивілізовану державу в політичну націю, сприяти єднанню окремих регіонів України на ґрунті єдиної консолідуючої політичної ідеї та сформувати демократичну політичну культуру.

Література

1. Глазунова С. М. Політичні міфи як чинник мотивації політичного вибору в контексті інтеграційних процесів в Україні. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/prp/2008_8/03%20-%20Glazunova.htm
2. Конституція України. Офіційне видання. — К.: Укр. центр правничих студій, 2006. — 104 с.
3. Мороз А. Міфологізація політичних цінностей у контексті президентської кампанії 2010 року // Віче. — 2010. — № 2. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1836>
4. Обушний М. І. Політологія: довідник / М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Кач; за ред. М. І. Обушного. — К.: Довіра, 2004. — 599 с.
5. Порівняльний аналіз провідних політичних партій напередодні виборів: програми, обіцянки, лідери. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://politika.sn.ua/list/ua/news/3/10122.html>
6. Пробий голова Н. В. Вплив політичного міфу на мотивацію політичного вибору особистості // Політологічні записки: Зб. наук. праць. Вип. 4. — Луганськ: Вид-во “СНУ ім. В. Даля”, 2011. — С. 210–219.
7. Резнік О. Політична самоідентифікація особистості за умов становлення громадянського суспільства. — К.: Ін-т соціол. НАН України, 2003. — 184 с.
8. Шайгородський Ю. Проблема цінностей у контексті сучасності // Укр. центр політ. менеджменту. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/publcontent>
9. Шведа Ю. Політичні партії. Енциклопедичний словник. — Л.: Астролябія, 2005. — 488 с. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/Shweda_slovyk.htm
10. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago. — L.: University of Chicago Press, 1980. — 240 p.
11. Lakoff G. The Contemporary Theory of Metaphor / G. Lakoff // Metaphor and Thought. — Cambridge: Cambridge University Press, 1993. — P. 202–252.
12. Zinken J. Imagination im Diskurs. Zur Modellierung metaphorischer Kommunikation und Kognition: Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doktors im Fach Linguistik. — Bielefeld: Universität Bielefeld, 2002. — P. 202–252.

У сучасному політичному житті спостерігається процес перевантаженості передвиборчих програм політичних партій символічними та метафоричними образами, різноманітними гаслами, які не мають нічого спільного з програмою дій. Це свідчить про необхідність розвитку демократичної, політичної культури суспільства. Політичним партіям необхідно дотримуватися демократичних цінностей політичного розвитку держави. Це дасть можливість усім членам суспільства відчувати прихильність до певного соціуму і є своєрідним захисним механізмом соціуму, що працює на перспективу формування демократичної політичної культури.

В современной политической жизни наблюдается процесс перегруженности предвыборных программ политических партий символическими и метафорическими образами, различными лозунгами, которые не имеют ничего общего с программой действий, что свидетельствует о необходимости развития демократической, политической культуры общества. Политическим партиям необходимо следовать демократическим ценностям политического развития государства. Это даст возможность всем членам общества ощутить принадлежность определенному социуму, будет своеобразным защитным механизмом социума, и работать на перспективу формирования демократической политической культуры.

In today's politics there is a process of congestion election programs of political parties and symbolic metaphorical images, a variety of slogans that have nothing to do with the program of action, indicating the necessity of a democratic political culture. Political parties must adhere to democratic values of political development. This will enable all members of society to feel a sense of commitment to a society, a kind of protective mechanism of society, and working for the future establishment of a democratic political culture.

Надійшла 20 квітня 2013 р.

С. В. ТОЛСТОВ

Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, м. Київ

О. І. ДІКАРЄВ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ ЯК СУБ'ЄКТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 3(38), с. 60–73

На часі звернення наукової думки до поглибленого аналізу договірно-правових аспектів й основних напрямів реалізації спільної зовнішньої та безпекової політики ЄС у контексті міжнародної діяльності ЄС й імплементації положень Лісабонського договору (який набув чинності 1 грудня 2009 р.) з урахуванням обставин, що пов'язані з реалізацією програми ЄС “Східне партнерство”.

Від часу створення європейського інтеграційного угруповання статус і роль Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС), на базі якого згодом було утворено Європейський Союз, залишалися предметом політичних дискусій та прискіпливої уваги політичних дослідників. До розпаду біполярної системи тісний зв'язок між США і країнами ЄС у сфері безпеки, який був важливою передумовою розвитку західноєвропейських інтеграційних структур, створював ефект підпорядкування Західної Європи спільній атлантичній політиці, сформульованій у Вашингтоні. Хоча на певному етапі, принаймні з середини 1970-х років, керівники провідних країн ЄЕС ставили за мету розробку узгодженої зовнішньої політики та замислювалися над потребами посилення співпраці у безпековій сфері, до укладення Маастрихтського договору (1992 р.) ці пошуки втілювалися переважно у вигляді політичних заяв, декларацій та поточних консультацій з основних проблем міжнародних відносин та міжнародної безпеки.

У сучасних міжнародних відносинах ЄС посідає місце впливового актора та центру сили. Проте його роль у міжнародних проце-

сах є дещо обмеженою попри напрацювання широкого спектру автономних партнерських відносин та діалогових форматів з провідними державами світу та деякими регіональними угрупованнями, які об'єднують держави, що розвиваються. З початку 2000-х років політичні кола ЄС посилили увагу до реалізації спільної зовнішньої політики та політики у галузі безпеки, яка була доповнена низкою регіональних ініціатив. Набуття чинності Лісабонським договором у грудні 2009 р. забезпечило набуття ЄС правосуб'єктності й дало змогу прискорити політичне та інституціональне реформування його структури. ЄС набув права укладати міжнародні договори в усіх сферах його компетенції, якщо це передбачено базовими договорами ЄС; потребує досягнення цілей, окреслених у цих договорах, якщо цього вимагає юридично зобов'язуючий документ ЄС, або якщо такий договір може “впливати на спільні правила ЄС чи змінювати їх”.

Глобальна економічна криза істотно позначилася на внутрішній ситуації в ЄС, скерувавши увагу на внутрішнє реформування та корекцію відносин усередині ЄС, що призвело до послаблення ефективності спільної

зовнішньої політики. Відтак, попри продовження дебатів з приводу перспектив та ролі ЄС у міжнародній системі, його вплив залежатиме від результатів внутрішніх процесів та пошуку адекватних механізмів управління у його межах.

Література, присвячена становленню спільної зовнішньої політики та міжнародної діяльності ЄС, включає кілька сотень томів. У багатьох працях європейських дослідників прямо ставиться питання про роль і статус ЄС у міжнародній системі. Основними проблемами наукового пошуку вважаються спроможність ЄС відігравати роль “глобального міжнародного актора” та визначення умов, які мають дати можливість ЄС посилити вплив на міжнародні процеси. Серед найвідоміших праць, присвячених цій темі, варто назвати багаторазово перевидані праці Ш. Бретертона і Дж. Воглера [11; 12], індивідуальні, колективні монографії та статті Дж. Адамські [8], С. Біскопа [10; 38], С. Гензеля [17], Л. фон Лангенхове [22], М. Леонарда [23], С. Лукареллі [24], Я. Орбі [32], К. Е. Сміт [39], М. Сміта [40; 41], Дж. Хоуворта [20], Я. Зельонки [45; 46; 47] та ін.

Окремі напрями досліджень представлені розробками, присвяченими питанням євроатлантичної та європейської безпеки [10; 18; 30; 38; 44], та численними статтями і книгами, пов’язаними з апологією та аргументацією нормативно-аксіологічної складової в діяльності ЄС [13; 14; 15; 19; 21; 25; 27; 28; 29; 35; 49].

Оцінюючи роль і статус ЄС у світовій політичній взаємодії, різні дослідники давали європейській спільноті неоднакові характеристики, які значною мірою залежали від методологічних і політичних позицій їх авторів. Найбільші розбіжності спостерігалися в поглядах прибічників міждержавного підходу, виразників ідей федералізму та неофункціоналізму. Міждержавний підхід передбачає збереження ознак суверенітету в ухваленні зовнішньополітичних рішень, у тому числі на рівні керівних структур інтеграційного об’єднання — Європейської Ради та Ради ЄС міністерського рівня. Федералізм тяжіє до

визнання пріоритетної ролі інституціонального балансу, який має забезпечувати горизонтальний розподіл владних повноважень. Прибічники неофункціоналізму, надаючи провідного значення Європейській Комісії, пояснюють структурні та управлінські збої у розвитку ЄС 1990—2000 рр. відступом від комунітарних основ спільноти. За їхньою логікою, потенціал європейської інтеграції може бути відновлений шляхом досягнення адекватних управлінських рішень, поновлення центральної ролі Європейської Комісії, скасування права вето при голосуванні по тих питаннях, де воно збережено, та запровадження обов’язкової ратифікації змін до установчих договорів Європарламентом.

З точки зору трьох зазначених течій, роль ЄС у міжнародних відносинах є різною. Тут можна згадати Ш. де Голля, який визначав європейське об’єднання як глибокий міждержавний союз (“Європу націй”), Ж. Делора, який ставив міжнародну роль ЄС у залежність від внутрішніх реформ та розцінював спільноту як “невизначений” політичний об’єкт, федералістські заклики Й. Фішера (2000 р.) та Ж. М. Баррозу (2012 р.) тощо. Визначення академічних дослідників теж істотно відрізняються, у том числі тлумачення ЄС як нормативної влади [13; 19; 27; 28] або “нормативної імперії” [21], імперії [46; 47], потенційної наддержави [26; 31], чи навіть як унікального, єдиного у своєму роді міжнародного актора [25; 37].

З наукової точки зору, зміст проблеми, що охоплює статус і роль ЄС у міжнародних відносинах та в міжнародній системі в цілому, включає внутрішні та зовнішні складові. Внутрішні чинники пов’язані з еволюцією ЄС у бік конфедеративного, чи, принаймні у певних сферах, — асиметрично побудованого федеративного утворення. Цей рух покладає на провідні держави-члени та структури управління ЄС все більшу частку завдань та змушує дбати про підвищення інституціональної спроможності керівних установ. Керівні структури ЄС, поряд із національними державами, є прямими учасниками міжнародних відносин, беруть участь у їх

формуванні та мають вести діалог з іншими центрами сили, регіональними об'єднаннями та спільнотами у різних регіонах світу. Зовнішні чинники окреслюють безпосередній контекст взаємин ЄС з довколишнім світом, включаючи зовнішньополітичні ініціативи, програми та заходи, а також взаємні чи односторонні впливи, які виникають у відносинах ЄС та його країн-членів з іншими акторами.

Повноваження ЄС за Лісабонським договором

За чинним Лісабонським договором (підписаний у 2007 р, набув чинності з 1 грудня 2009 р.) Європейський Союз уперше набув цілком реальної правосуб'єктності. Смісл реформи полягав у тому, що новий договір заступив три основоположних документа ЄС: Договір про заснування Європейського Співтовариства (Римський договір 1957 р.), Маастрихтський договір (1992 р.) і Договір про заснування Європейського співтовариства з атомної енергії (1957 р.). Після підписання та ратифікації Договір про реформу ЄС перестав існувати як окремий документ, а його нововведення вважаються інкорпорованими до вищезазначених актів. ЄС став єдиною інтеграційною структурою, хоча й зберіг два базових установчих документи — Договір про Європейський Союз та Договір про функціонування ЄС. Договір про реформу ЄС змінив назву Договору про заснування Європейських Співтовариств (у первісному варіанті — Договору про заснування Європейського Економічного Співтовариства від 25 березня 1957 р.) на Договір про функціонування ЄС, чим підпорядкував його виконання загальних цілей європейського проекту. Втім, і за змістом цей договір зазнав радикального оновлення. Принципи, що раніше мали декларативний характер (захист громадян ЄС по всьому світу, економічна, соціальна й територіальна єдність, культурне різноманіття та ін.), поряд із соціальними цілями, вважаються основними політичними завданнями ЄС.

Окремі держави — члени ЄС мають право укласти міжнародні договори за умови,

якщо вони не суперечать чинним угодам, підписаним ЄС, або не належать до спільної компетенції Союзу. ЄС як міжнародний суб'єкт може укласти договори в усіх сферах його компетенції, — якщо це передбачено установчими договорами, або потребує досягнення цілей, визначених у цих договорах, або якщо цього потребує юридично зобов'язуючий документ ЄС. Ст. 3 п. 2 Договору про функціонування ЄС стверджує, що Союзові належить виняткова компетенція укласти міжнародну угоду, якщо її укладання обумовлене законодавчим актом Союзу чи потрібне для здійснення Союзом своєї внутрішньої компетенції, чи тією мірою, якою її укладання може вплинути на спільні правила чи змінити їх обсяг [2, 77].

Процедура укладання міжнародних угод від імені ЄС передбачає, що Рада ЄС має дати згоду на проведення переговорів після отримання на це відповідних рекомендацій Європейської Комісії і Високого представника з міжнародних відносин і політики безпеки. Високий представник також призначає голову делегації на переговорах або спеціального представника ЄС і ухвалює рішення про підписання договору. Європейський Парламент виконує дорадчі функції, за винятком положень договору, до яких застосовуються юридичні процедури, та угод про приєднання до Європейської конвенції із захисту прав людини й основних свобод.

Нова редакція Договору про ЄС уточнює і коригує трактування цінностей і цілей Союзу (ст. 2 і 3 Договору про ЄС) [1, 35–36]. Реформа надала повноцінного інституціонального статусу Європейській Раді, в яку входять лідери всіх країн-членів, і запровадила посаду її президента, який має представляти ЄС в міжнародних справах. За функціями посада Високого представника з міжнародних відносин і політики безпеки є аналогом повноважень міністра закордонних справ: Високому представнику підпорядковано відповідний дипломатичний апарат у вигляді Європейської служби зовнішніх дій.

Набуття ЄС єдиної правосуб'єктності призвело до скасування еволюційно обумов-

леної структури трьох опор ЄС, у том числі припинення існування Європейських Співтовариств, з яких продовжує існувати лише Євратом, договір про застосування якого має безстроковий характер.

За Договором про функціонування ЄС, після 2014 р. передбачено зміну порядку формування Європейської Комісії. До неї входять представники лише двох третин держав, які підлягатимуть ротации. У Раді ЄС, що складається з міністрів держав-членів, основною процедурою ухвалення рішень стане принцип “подвійної більшості”. Нормативні акти союзу будуть прийматися за умов схвалення представниками 55 % країн-членів, у яких проживає не менше 65 % населення. В сенсі реалізації демократичного волевиявлення передбачено право громадян ЄС звертатися з петиціями до Єврокомісії. Частково закріплено юридично обов’язковий характер Хартії фундаментальних (або засадничих) прав (Charter of Fundamental Rights) від 7 грудня 2000 р. [6], хоча це положення не застосовується до Великобританії, Польщі та Чехії.

У ст. 24 Договору про ЄС викладено основні положення, які стосуються сфери спільної зовнішньої та безпекової політики:

- Компетенція ЄС охоплює всі сфери зовнішньої політики та всі питання безпеки Союзу, у тому числі з поступовим формуванням спільної оборонної політики, що, можливо, призведе до спільної оборони.
- Спільна зовнішня та безпекова політика підлягає особливим правилам і процедурам, які визначають та здійснюють Європейська Рада та Рада ЄС, діючи одностайно, хіба що Договори передбачають інакше.
- Здійснення зовнішньої та безпекової політики ЄС не передбачає ухвалення спеціальних законодавчих актів. Спільну зовнішню та безпекову політику реалізує Високий представник з питань зовнішньої та безпекової політики та держави-члени згідно з Договорами.

- У контексті принципів та цілей зовнішньої діяльності ЄС провадить, визначає та реалізує спільну зовнішню та безпекову політику на засадах розвитку взаємної політичної солідарності держав-членів, визначання питань загального інтересу й досягання дедалі вищого ступеня збіжності дій держав-членів.
- Держави-члени активно та беззастережно сприяють спільній зовнішній та безпековій політиці на засадах лояльності та взаємної солідарності і додержуються діяльності Союзу в тій сфері.
- Держави-члени співпрацюють, щоб посилювати й розвивати взаємну політичну солідарність. Їм належить утримуватися від будь-яких дій, що суперечать інтересам Союзу чи можуть зашкодити його ефективності як згуртованої сили в міжнародних відносинах [1, 52].

Ще всередині 1990-х років Р. Роузкранц назвав ЄС міжнародним актором нового типу [36; 37]. Тим не менше, лише на етапі розробки проекту Європейської конституції, а після провалу її ратифікації — підписання та ухвалення Договору про реформу, що закріпив новий баланс та нові правила узгодження цілей ЄС та інтересів країн-членів, політичні експерти почали тлумачити Союз як потенційну “наддержаву” [20; 26; 31; 44; 46] або “нормативну імперію” [13; 17; 47].

Окремі положення стосуються правосуб’єктності ЄС у відносинах з сусідніми державами. Хоча в лісабонській версії договорів Європейська політика сусідства безпосередньо не згадується, Договір про ЄС (ст. 8, п. 1, 2) вказує, що “Союз розвиває особливі зв’язки з сусідніми країнами”. Метою особливих (“близьких та мирних”) зв’язків з країнами-сусідами на засадах співпраці є створення “на ґрунті вартостей Союзу простору процвітання та добросусідства”. Союз може укладати певні угоди з цими країнами. Такі угоди “можуть містити взаємні права та зобов’язання, а також можливість спільних дій. Виконання їх є предметом періодичних консультацій” [1, 39].

Завдання та напрями спільної зовнішньої політики

За офіційною версією, розвиток власної спільної зовнішньої політики та політики безпеки має забезпечити ЄС спроможність говорити і діяти як єдиний міжнародний суб'єкт.

Головні рішення, що стосуються визначення принципів та загального спрямування спільної зовнішньої політики і політики безпеки ЄС (CFSP; СЗПБ), ухвалює Європейська Рада, яка збирається чотири рази на рік. Рішення з поточних питань приймає міністерська Рада ЄС з міжнародних справ, засідання якої проходять щомісячно під головуванням Високого представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки (К. Ештон).

На Високого представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки покладено координацію політики країн-членів для формування та реалізації спільної зовнішньої політики ЄС. Високий представник доповідає Європейській Раді з проблем зовнішньої політики та безпеки ЄС і виступає з тематичних питань. Координація позицій країн ЄС у зовнішньополітичній сфері здійснюється за допомогою цивільного і військового персоналу апаратної структури — Європейської служби зовнішніх дій (European External Action Service, EEAS). Мета цієї структури має як внутрішнє (згуртування, координація, зміцнення солідарності), так і зовнішнє спрямування (просування та захист європейських інтересів). Станом на 2013 р. ця служба мала у своєму розпорядженні мережу, що включала 141 делегацію (дипломатичне представництво) та установу по всьому світу [16].

Керівні структури ЄС визначають Союз як ключового гравця міжнародної взаємодії, в тому числі у вирішенні проблемних питань — від глобального потепління до конфлікту на Близькому Сході. В основу спільної зовнішньої політики безпеки (СЗПБ) покладено використання засобів дипломатії, які за потреби доповнюються чинниками торгівлі, допомоги та безпеки й оборони.

Офіційна мета такої проактивної дипломатії полягає у врегулюванні конфліктів і сприянні міжнародному взаєморозумінню [16].

Оскільки ЄС не має власної постійної армії, як засоби силового втручання використовуються спеціальні сили, надані країнами-членами на непостійній основі. Такі сили використовуються у спільних операціях з метою роззброєння; виконання гуманітарних та рятувальних завдань; виконання функцій військових радників та надання допомоги; запобігання конфліктам і забезпечення підтримки миру; виконання завдань бойових сил в управлінні кризами, включаючи миротворчість і постконфліктну стабілізацію.

З січня 2007 р. ЄС має спроможність провадити дві “майже одночасні” операції швидкого реагування з використанням двох бойових груп, в яких кількість задіяного персоналу становить по 1500 осіб у кожній. Рішення про проведення операції швидкого реагування ухвалює Рада ЄС. Усього за останнє десятиліття ЄС здійснював 23 цивільних місії та військових операції на трьох континентах [16].

У Європі ЄС відіграє активну роль на Балканах, зокрема, фінансує проекти з надання допомоги в семи країнах та з грудня 2008 р. утримує поліцейську місію для забезпечення законності та правопорядку в Косово (EULEX Kosovo).

З 2005 р. діє Місія Європейської Комісії з надання допомоги в питаннях кордону в Республіці Молдова та Україні (EUBAM). У серпні 2008 р. за посередництва ЄС було досягнуто угоду про припинення вогню між Грузією та Росією й розгорнуто моніторингову місію ЄС в Грузії (EU monitoring mission in Georgia).

Зовнішньополітичні аспекти тісно пов'язані з підготовкою подальшого розширення ЄС у регіоні Західних Балкан, серед країн якого Хорватія, Македонія, Чорногорія та Сербія офіційно визнані як кандидати на членство в ЄС, а решта країн (Албанія та Боснія і Герцеговина) вважаються потенційними кандидатами на членство.

У деяких країнах та регіонах ЄС має своїх спеціальних представників, призначених Радою ЄС за поданням Високого представника із закордонних справ і політики безпеки. У різний час спецпредставників ЄС було призначено в Афганістані, на Близькому Сході, в регіоні Великих озер (Африка), Боснії і Герцеговині, Македонії, Судані, при Африканському Союзі, в Косово, Молдові, Центральній Азії та на Південному Кавказі. Показово, що в більшості випадків призначення спецпредставника було пов'язано або із зовнішнім спостереженням чи участю в регулюванні конфліктних відносин, або з апробацією впровадження цивільного кризового управління. Так чи інакше, зазначені країни та регіони вважаються такими, що з різних причин становлять для ЄС особливий інтерес.

Відносини ЄС з низкою країн мають високий ступінь інституціоналізації. ЄС проводить регулярні зустрічі на вищому рівні з США (Трансатлантичний діалог), Японією, Канадою, Росією, Індією та Китаєм. Двосторонні саміти проводяться також з Україною та Пакистаном, багатосторонні — з країнами Латинської Америки та Південно-Східної Азії. Офіційна версія побудови партнерських відносин з ключовими гравцями полягає у забезпеченні взаємних інтересів і вигод та у встановленні певних обов'язків, у тому числі в сферах освіти, навколишнього середовища, безпеки та оборони, протидії злочинності та прав людини.

До пріоритетних напрямів політики ЄС належать різнопланова взаємодія з США, діалог з Росією, активізація впливу в регіоні Східної Європи, розвиток більш тісних зв'язків з країнами Середземномор'я і Близького Сходу, формування "розширених партнерств" з провідними країнами та регіональними угрупованнями в Азії та Латинській Америці.

Офіційна позиція ЄС декларує прагнення встановити "ефективне та збалансоване партнерство" з США, які традиційно вважалися найбільшим торговельним партнером об'єднаної Європи. У 1990 р. було підписано Трансатлантичну декларацію, яка окреслила

основні принципи взаємин США і ЄС з урахуванням очікуваного завершення "холодної війни" та розвитку інституціональних перетворень у європейському інтеграційному співтоваристві. В декларації відзначалися спільні історична спадщина та ціннісні основи, а також висловлювався намір рухатися в бік подальшої лібералізації трансатлантичної торгівлі.

Основні напрями взаємодії ЄС та США уособлюють Трансатлантична економічна рада, що переймається питаннями економічного характеру, рамкова угода про інтенсивну співпрацю в галузі кризового регулювання, яка обумовлює консультації та передбачає узгодження в ситуаціях на кшталт присутності в Косово чи антикризових операцій у Демократичній Республіці Конго чи Малі, а також стосується планування майбутніх місій ЄС в рамках спільної європейської безпекової та оборонної політики. Крім цього, ЄС прагне більш тісного співробітництва з питань зміни клімату, регулювання системи глобальних фінансів та вдосконалення банківських систем.

Ідея створення трансатлантичної зони вільної торгівлі з'явилася ще в перших документах "євроатлантичного" формату, підписаних на першому саміті США та ЄС в Мадриді 3 грудня 1995 р., зокрема в "Новому трансатлантичному порядку денному" та "Спільному плані дій США — ЄС". Згодом, у жовтні—листопаді 1998 р. сторони попередньо схвалили ідею Трансатлантичного економічного партнерства. Адміністрація Б. Клінтона запропонувала цей проект як альтернативу плану єврокомісара з питань торгівлі Л. Бріттена, який передбачав створення трансатлантичного спільного ринку. Тоді за умов сприятливої економічної кон'юнктури розбіжності та суперечності між трансатлантичними партнерами переважили мотивації, пов'язані з урегулюванням суперечностей та усуненням митних бар'єрів. Однак в умовах глобальної економічної кризи сторони повернулися до ідеї послідовної лібералізації торговельного режиму. Восени 2012 р. за ініціативи Німеччини ЄС і США вирішили

повернутися до планів створення трансатлантичної зони вільної торгівлі (ЗВТ). Переговори з цього питання передбачається завершити до 2014 р. За попередніми очікуваннями, створення трансатлантичної ЗВТ дасть змогу збільшити щорічні темпи економічного зростання економік США та ЄС на 0,3–0,7 %. Перегляд підходів вочевидь віддзеркалює занепокоєння насамперед з приводу загострення глобальної міжнародної конкуренції та економічного посилення Китаю.

Серед основних сфер діалогу з РФ керівні установи ЄС визначають енергопостачання, інвестиції та інновації, питання безпеки, у тому числі заморожені конфлікти, боротьбу з тероризмом та організованою злочинністю, екологічні проблеми, зокрема протидію кліматичним змінам [16].

У контексті реалізації СЗПБ особливі відносини з Росією мають форму діалогу з питань безпеки, у межах якого визначаються практичні заходи на кшталт сприяння деяким місіям ЄС. З 2003 р. Росія співпрацювала з ЄС у Боснії і Герцеговині та надавала підтримку при проведенні операцій у Чаді та Малі.

Водночас активізація програми “Східне партнерство”, що передбачає укладення угод про асоціацію з Вірменією, Грузією, Молдовою та Україною (потенційно можливість підписання угод про асоціацію передбачена також для Азербайджану та Білорусі), а також ситуація на Південному Кавказі вочевидь належать до проблемних зон у відносинах між ЄС та Росією. У контексті Європейської політики сусідства ЄС прагне укласти з країнами Східної Європи угоди про асоціацію, зокрема зі створенням глибоких і всеосяжних зон вільної торгівлі, та пропонує певну фінансову допомогу за умови, якщо ці країни візьмуть на себе розширені зобов’язання впроваджувати політичні та економічні реформи задля зміцнення демократії.

У середині 2000-х років ряд країн ЄС поклали значні сподівання на реалізацію іншого проекту в межах політики сусідства — “Союзу для Середземномор’я” (Union for the

Mediterranean). Ця структура за участі 27-ми країн — членів ЄС та 16-ти середземноморських країн, у тому числі Ізраїлю, Туреччини, Сирії, а також Ліги арабських держав і Палестинської автономії, мала вигляд великого регіонального форуму з населенням майже 800 млн осіб. У рамках цієї спільноти передбачалося реалізувати низку спільних регіональних проектів (видобуток і постачання енергоносіїв, очищення забруднень, реконструкцію портів, поліпшення судноплавства та розвиток виробництва сонячної енергії). Утім, війна в Лівії, тривалий конфлікт у Сирії та реальні наслідки “арабської весни” поставили під сумнів майбутнє цього проекту.

Розвиток системи міжрегіональних “розширених партнерств” (enhanced partnerships) ЄС з країнами Азії та Латинської Америки мав менш амбітний і більш поступовий характер. Крім регулярного діалогу з КНР (саміти КНР — ЄС регулярно проводяться з 1998 р.) [3], ЄС бере участь у специфічному міжнародному форматі АСЕМ (Asia-Europe Meeting). Започаткований 1996 р. у форматі зустрічей ЄС — АСЕАН, АСЕМ набув ознак широкого форуму за участі 51-ї країни Східної, Південної Азії, Океанії та Європи (у тому числі Китаю, Японії, Південної Кореї, країн ЄС, Швейцарії, Норвегії, Росії, Індії, Австралії, Індонезії, Пакистану та ін.), а також Європейської Комісії та секретаріату АСЕАН. Метою форуму є створення сприятливих умов для економічного та соціального розвитку країн-учасниць на засадах партнерства нового типу.

Саміти за участі країн ЄС та країн Латинської Америки провадяться з 1999 р. З 2013 р. вони мають формат спільних самітів ЄС та Співтовариства країн Латинської Америки і Карибського басейну (CELAC). Міжрегіональне стратегічне партнерство поширюється на три головних напрями — політичний діалог, торговельно-економічну співпрацю та фінансування окремих програм. Сьомий саміт відбувся 26–27 січня 2013 р. в Сантьяго-де-Чилі за участі 27-ми країн ЄС та 33-х латиноамериканських держав. Під час цього саміту Європейська Комісія досягла попе-

редньої домовленості з південноамериканським регіональним блоком МЕРКОСУР (Аргентина, Бразилія, Уругвай, Венесуела, Парагвай) розпочати до кінця 2013 р. переговори про взаємне відкриття ринків.

Нормативна складова відіграє у зовнішній діяльності ЄС важливу роль. У відносинах з регіональними угрупованнями та спільнотами ЄС пропонує укладення рамкових угод, на яких ґрунтується широкий діалог. У подальшому ЄС прагне до формалізації контактів та лібералізації торговельних режимів. Застосування різних форм, методів та інструментів впливу керівні установи ЄС мотивують потребами встановлення бажаної моделі міжнародного співробітництва, разом з демократизацією політичних систем і виконанням норм, які регулюють права власності та діяльність європейських компаній на ринках країн-партнерів. До традиційних тем діалогу належать питання взаємодії у галузі економіки, торговельні режими, ефективність інвестицій, проблеми навколишнього середовища, інституціональні реформи.

На практиці ЄС часто виявляв неспроможність діяти монолітно і конкурувати з США та деякими іншими великими державами у використанні “владного ресурсу”. Внутрішні розбіжності наочно виявилися під час війни на Балканах у 1990-х роках, а також спричинили відвертий розкол усередині спільноти щодо вторгнення США і Великої Британії до Іраку в 2003 р. Більшість дослідників реалістичного спрямування вважають роль ЄС у глобальній грі силової політики надто слабкою. Водночас представники конструктивістської течії стверджують, що саме ухил у бік нормативізму та “м’якої сили”, який часто вважається ознакою європейської слабкості в глобальній політиці, може стати запорукою посилення моделюючого впливу й працювати більш ефективно, ніж традиційні інструменти силової політики. Серед таких засобів найчастіше згадуються різні стимули, допомога розвитку, у деяких випадках — обіцянки перспективи членства, а також, у самому широкому вигляді, — застосування прикладу цивільного вливу та норма-

тивного залучення як результат поширення основоположних цінностей, норм та інших продуктів європейської політичної культури [23; 28; 47].

Кожен з напрямів зовнішньої діяльності ЄС забезпечується підтримкою на нормативному рівні. В енергетичній сфері ЄС просуває ідею поширення на прилеглі країни правил Енергетичної хартії та рішень Європейської Комісії. Цей підхід знайшов відображення в Європейській політиці сусідства, реалізації якої мало сприяти створення європейського Енергетичного співтовариства. За свідченням єврокомісара із зовнішніх зносин і Європейської політики сусідства Б. Ферреро-Вальднер (листопад 2006 р.), зовнішня енергетична політика ЄС передбачає “поширення принципів Договору про Енергетичне співтовариство, який діє відносно країн Південно-Східної Європи, що мають перспективу вступу до ЄС, ... на країни Східної Європи, Каспійського регіону і Середземномор’я” з перспективою включення регіону Перської затоки [14].

Використання нормативного впливу на сусідні країни розглядається як чинник, який дає змогу набувати певних конкурентних переваг, у тому числі підпорядковувати ЄС інтереси країн-постачальників та транзитерів. У більшості випадків ця політика призводила до загострення відносин між Брюсселем та Москвою, що викликало численні суперечки довкола реалізації другої та третьої енергетичних директив Європейської Комісії та спір довкола статусу російських магістральних трубопроводів, оскільки російський уряд вимагав визнання за ними статусу “трансєвропейських” транзитних маршрутів. З урахуванням конкуренції між ЄС та Росією в регіоні Східної Європи російські політики вважають суміжні країни стратегічно важливими з точки зору їх геополітичної та гео економічної орієнтації [4, 6].

Попри значні ресурсні можливості та наявність інструментів, численні дослідники звертали увагу на те, що спільну зовнішню політику ЄС як колективного актора не можна вважати ефективною, принаймні зва-

жаючи на його величезний потенціал та засоби впливу [5; 9; 36; 45]. Серед чинників, які перешкоджають перетворенню ЄС на єдиного глобального актора, можна зазначити внутрішні проблеми та суперечності в фінансово-економічній сфері, асиметрію зобов'язань, уповільненість ухвалення рішень та різнохарактерність інтересів. Ці закономірні суперечності впродовж тривалого часу були лише частково угоджені в установчих договорах у формі дозволу часткової участі держав-членів у різних програмах. У сфері безпеки та оборони така вибірковість зберігається й досі.

Розвиток програми “Східне партнерство”

У сенсі зовнішнього впливу зонами пріоритетних інтересів ЄС вважалися Середземномор'я, Північна Африка і Близький Схід. Після розширення спільноти в 2004–2007 рр. до них додалися Східна Європа, у тому числі Південний Кавказ, та Центральна Азія.

Політичні документи ЄС не розглядають країни Східної Європи як потенційних членів, однак Європейська Комісія планує підписання з ними Угод про асоціацію, які передбачають встановлення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі. Такий підхід вважається достатнім для забезпечення зовнішнього контролю та моделювання, зокрема створення довкола ЄС “поясу добросусідства”. “Східноєвропейським сусідам” пропонується поширення на них “вигод і переваг” інтеграції, однак “без доступу до інститутів”, тобто визнання перспективи членства.

Концепція європейського регіоналізму, яка розглядає суміжні держави як периферію, включає два різновиди. “Внутрішньоорієнтована” модель (Outside-in Model), що передбачала залучення зовнішніх учасників до внутрішніх процесів, застосовувалася до країн Середземномор'я та Південно-Східної Європи. Ініціаторами процесу виступали окремі країни ЄС та Європейська Комісія, що спричиняло відносно пасивну участь дер-

жав регіону в процесах регіональної взаємодії [43, 3–4].

“Зовнішньоорієнтована” модель (Inside-out Model), прикладом якої можна вважати еволюцію багатосторонніх структур співпраці за участі країн Балтійського та Баренцева морів, характеризувалася наявністю більш-менш усталених практик регіонального спілкування на субнаціональному та міжурядовому рівнях у межах Північної ради, Ради країн Балтійського моря та Ради Баренцева/Євроарктичного регіону. З подібною ситуацією ЄС зіткнувся і в Чорноморському регіоні, де існування місцевих регіональних структур змусило Брюссель шукати способів перехоплення ініціативи та пропонувати засоби, здатні забезпечити проєкцію власного програмуючого впливу на поведінку зовнішніх учасників [43, 5–6].

Із затвердженням програми “Східне партнерство” (2009 р.) керівництво ЄС дістало нагоду запропонувати країнам Східної Європи певний стандартизований варіант майбутніх асоційованих відносин. Як і за попереднього досвіду, який полягав у проведенні індивідуального діалогу з країнами регіону, переговори з кожною країною ведуться окремо. Втім, результатом відносин асоціації бачиться розширення зони прямого політичного та економічного впливу ЄС, яка виключатиме участь “східноєвропейських” партнерів у будь-яких інших інтеграційних проєктах та економічних об'єднаннях. Показово, що такі вимоги раніше ніколи не висувалися до країн, з якими ЄС укладав угоди про асоціацію, або подібних до них, зокрема до Мексики, Чилі, Марокко, Тунісу, Йорданії, Єгипту тощо.

Урочисте схвалення програми “Східне партнерство” на саміті в Празі (7 травня 2009 р.), безперечно, стало стимулом для прискорення оформлення Митного союзу за участі Росії, Білорусі та Казахстану, передбаченого договорами від 6 жовтня 2007 р., укладеними в межах ЄврАзЕС. Згодом, у 2011–2012 рр. відносини між ЄС та Росією щодо впливу на простір Східної Європи набули виразно конкурентних ознак, що було пов'язано із завершенням оформлення нормативної

бази Єдиного економічного простору в межах Митного союзу та проголошенням початку формування Євразійського економічного союзу. У свою чергу програма “Східного партнерства” набула більш предметного характеру, тим паче з урахуванням фактичного провалу проекту Союзу Середземного моря (Union for the Mediterranean), який свого часу активно просував французький президент Н. Саркозі.

У листопаді 2012 р. в європейських медіа з’явилися повідомлення, що Європейська служба зовнішніх дій на чолі з віцепрезидентом Європейської Комісії К. Ештон розглядає можливість одночасного підписання угод про асоціацію чотирма країнами “Східного партнерства” під час чергового саміту учасників програми у Вільнюсі в листопаді 2013 р. [34]. Реалізація згаданого плану потребувала завершення переговорів з Вірменією, Грузією та Молдовою, оскільки на той час проект угоди про асоціацію було парафровано лише з Україною.

Свідченням прямої конкуренції європейського та євразійського інтеграційних проєктів стало висловлювання наполегливих застережень представників Європейської Комісії та урядів країн ЄС про неможливість одночасної участі країн Східної Європи одразу в двох інтеграційних об’єднаннях. Такі попередження на адресу України та Вірменії не торкалися зобов’язань в рамках угод про вільну торгівлю з третіми країнами, однак чітко заперечували можливість участі в конкуруючих з ЄС митних союзах та ставили перед країнами-партнерами чітку вимогу зробити однозначний вибір на користь того чи іншого інтеграційного проєкту.

Розширюючи зону свого пріоритетного економічного впливу за допомогою програми “Східне партнерство”, Брюссель прагне істотно обмежити вплив Росії, що має створити бар’єр для подальшого розширення МС і ЄЕП та скоротити російську присутність в економіках пострадянських країн.

Підбиваючи підсумок зазначимо, що ЄС як суб’єкт міжнародних відносин справді являє собою новий політико-правовий фе-

номен. Виразною особливістю політики ЄС є спроба запропонувати власні нормативні критерії усім іншим партнерам по діалогу та інтеграційним угрупованням, з якими ЄС встановлює інституціоналізовані зв’язки. Ця тенденція виразно простежувалася з початком кризи 2008 р., відбиваючи прагнення країн ЄС посилити регуляторну роль права та конвенціональних механізмів у міжнародній економіці, впорядкувати діяльність фінансових структур, лібералізувати умови торгівлі енергетичними ресурсами.

До країн — учасниць “Східного партнерства” висуваються вимоги, що наближуються до країн-кандидатів на вступ до ЄС, за винятком спільного визначення стану конкурентоспроможності галузей виробництва та послуг. Адаптація до законодавства ЄС передбачає впровадження комплексу інституціональних і юридичних норм та приєднання до заходів, що стосуються зовнішньої та безпекової політики.

За умов сталого охолодження відносин з РФ, ЄС свідомо ухиляється від діалогу з керівними органами Митного союзу і ЄЕП, а також від контактів з ЄврАзЕС. Аналогічну позицію НАТО і ЄС займають стосовно ОДКБ. У просторі Східної Європи відносини між ЄС та Росією досягли межі прямого суперництва, позначеного геополітичною та економічною конкуренцією з очолюваним Росією Митним союзом. Проголошення плану створення в 2015 р. на базі Митного союзу Євразійського економічного союзу змусило Європейську Комісію прискорити підготовку угод про асоціацію з Україною, Молдовою, Грузією та Вірменією.

Важливим чинником, який впливає на ефективність зовнішньої політики ЄС, залишаються внутрішні реформи. Слід враховувати, що Маастрихтський та Лісабонський договори надали Раді ЄС і Європейській Комісії повноваження забезпечувати координацію діяльності в тісно пов’язаних одна з одною сферах зовнішньоекономічної та зовнішньополітичної діяльності. Проте розподіл повноважень при ухваленні рішень має

істотні відмінності. При розробці в рамках СЗПБ провідну роль відіграють Європейська Рада і Рада ЄС. Представництво інтересів ЄС покладено на головуючу державу, представники якої діють разом з Високим представником ЄС із закордонних справ і політики безпеки. З усіх попередньо невідірішених питань, крім випадків термінового реагування, визначених у ст. 31 Договору про Європейський Союз [1, 55–56], рішення приймаються одногосно. Європейська Комісія діє в межах мандату, затвердженого Радою ЄС. Укладені угоди підлягають ратифікації державами-членами за національною процедурою.

Натомість у питаннях зовнішньоекономічного характеру рішення ухвалюються переважно кваліфікованою більшістю гососів. Проекти рішень готує Європейська Комісія, які згодом підлягають схваленню Європарламентом. Для контролю за законністю будь-яких угод може залучатися Суд ЄС. Таким чином, у зовнішньоекономічних питаннях органи ЄС мають приблизно таку саму компетенцію, як і у сфері забезпечення функціонування спільного ринку [7]. Наднаціональне законодавство забороняє державам ухвалювати конкуруючі регуляторні акти.

У питаннях зовнішньої політики органи Союзу наділені фактично необмеженими повноваженнями. Однак держави — члени ЄС теж зберегли можливості для реалізації самостійної зовнішньої політики, що зумовлює ефект уповільненості при узгодженні спільних рішень та розхитує їх монолітність. У цій царині провідні країни можуть зберігати значний ступінь автономії та діяти паралельно з керівними структурами Союзу. В ідеалі СЗПБ може виконуватися лише в режимі щільної координації, яка особливо обумовлена в багатьох статтях Договору про ЄС. Зміст установчих договорів виключає пряме підпорядкування окремих держав наднаціональним структурам, за винятком тих сфер відносин і випадків, які передбачають обов'язковість виконання спільних рішень. Водночас, як свідчить практика, норматив-

ні положення не здатні нейтралізувати неформальні залежності, хоча й можуть частково врівноважувати вплив країн-лідерів на кшталт Німеччини і Франції [33; 42; 48].

Лісабонський договір зберігає можливість автономного позиціонування держав — членів ЄС у багатьох питаннях спільної безпекової та оборонної політики (СБОП), як у питаннях участі у військових операціях, так і в їх фінансуванні, якщо видатки на них не виділяються з бюджету Союзу (ст. 41 Договору про ЄС) [1, 60–61]. Ще більшою мірою застосування принципу асиметрії участі держав-членів стосується використання цивільних та військових засобів, правил проведення військових операцій та діяльності Європейської оборонної агенції (ст. 42–44). У рамках Агенції створюються окремі групи, що об'єднують держави-члени, залучені до спільних проектів. У питаннях, передбачених ст. 1 і 2 Протоколу про постійну структурну співпрацю, Рада ЄС діє кваліфікованою більшістю. Згідно зі ст. 46 Договору про ЄС участь у гососуванні беруть лише ті члени Ради, що представляють держави-члени, які є учасниками такої співпраці [1, 65].

Асиметрія участі держав-членів у різних формах співпраці й досі вважається проявом гнучкості, що сприяє єдності спільноти. Передбачені винятки (opt-outs) зумовлюють неучасть певних країн у виконанні статутних зобов'язань, зокрема вступ до єврозони. Окремі протоколи зумовлюють неучасть Данії у трьох сферах (впровадження євро, оборона, юстиція та внутрішні справи). Окремі положення щодо статусу нейтралітету стосуються Ірландії. Словаччина не бере участі у фінансуванні допомоги Греції, а Фінляндія отримала залогові гарантії в обмін на фінансування Європейського стабілізаційного механізму. Втім, як засвідчили дебати довкола спільного бюджету ЄС на 2014–2020 рр., такий підхід містить суттєві перешкоди на шляху федералізації Союзу та набуття ним спроможності швидкого, й тим більше, директивного ухвалення рішень. Таким чином, перспектива

ефективної реалізації ЄС своїх функцій як впливового суб'єкта міжнародної системи залежить насамперед від визначення внутрішньої конфігурації відносин, у тому числі відпрацювання різношвидкісної моделі подальшого розвитку зі “змінною геометрією” повноважень та продовженням їх перерозподілу на користь наднаціональних керівних органів.

Література

1. Договір про Європейський Союз. Консолідована версія в редакції Лісабонського договору // Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору) / Пер. Г. Друзенка та С. Друзенко; за заг. ред. Г. Друзенка. — К.: К.І.С., 2010. — С. 31—71.
2. Договір про функціонування Європейського Союзу. Консолідована версія в редакції Лісабонського договору // Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору). — К.: К.І.С., 2010. — С. 73—257.
3. Майборода Д. Ю. Саммити КНР — ЄС // Проблеми Дальнього Востока. — 2010. — № 3. — С. 20—28.
4. Пашковская И. Европейский Союз: энергетическая политика в отношении новых независимых государств / Центр евро-атлантической безопасности; Инт. междунар. исслед. МГИМО (У) МИД России. — Аналит. доклад. — 2009. — Июль. — Вып. 1 (22). — М.: МГИМО (У) МИД России, 2009. — 79 с.
5. Погорельская С. Лиссабонский договор: проблемы политической консолидации ЕС // Мировая экон. и междунар. отношения. — 2010. — Июль. — № 7. — С. 40—54.
6. Хартія засадничих прав Європейського Союзу // Конституційні акти Європейського Союзу (в редакції Лісабонського договору). — К.: К.І.С., 2010. — С. 485—501.
7. Этин М. Л. Европейский Союз как один из ведущих международных игроков // Вестник междунар. организаций: образование, наука, новая экономика. — 2009. — № 2. — С. 29—47.
8. Adamski J. E. Old Europe, New Security: Evolution for a Complex World / J. E. Adamski, M. T. Johnson, Ch. M. Schweiss (eds.). — Aldershot; England; Burlington, VT: Ashgate Publishing, Ltd., 2006. — 175 p.
9. Biebuyck W. European Imaginaries and the Intelligibility of Integration / W. Biebuyck // Journal of Contemporary European Studies. — 2010. — Vol. 18, No. 2. — P. 161—180.
10. Biscop S., Andersson J. J. The EU and the European Security Strategy: Forging a Global Europe / S. Biscop, J. J. Andersson (eds.). — New York: Routledge, 2008. — 204 p.
11. Bretherton C., Vogler J. The European Union as a global actor / C. Bretherton, J. Vogler. — London, New York: Routledge, 2006. — 273 p.
12. Bretherton C., Vogler J. Past its Peak?: the European Union as a Global Actor 10 Years after / C. Bretherton, J. Vogler // EU as a Foreign and Security Policy Actor / Ed. by F. Laursen. — Dordrecht, St. Louis, MO: RoL, 2009. — P. 23—43.
13. Falkner R. The political economy of “normative power” Europe: EU environmental leadership in international bio-technology regulation / R. Falkner // Journal of European Public Policy. — 2007. — Vol. 14, No. 4. — P. 507—526.
14. Ferrero-Waldner B. Opening address / The 2006 Brussels Conference “Towards an EU External Energy Policy”. 20—21.11.2006. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://ec.europa.eu/comm/external_relations/library/publications/28_towards_energy_policy.pdf
15. Finnemore M. International Norm Dynamics and Political Change / M. Finnemore, K. Sikkink // International Organization. — Autumn 1998. — Vol. 52. — № 4. — P. 887—917.
16. Foreign and Security Policy: Speaking with one voice. Last update: 03/02/2013. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://europa.eu/pol/cfsp/index_en.htm
17. Gänzle S. The European Union and global development: an “enlightened superpower” in the making? / S. Gänzle, S. Grimm, D. Makhan (eds.). — Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan, 2012. — XX, 305 p.
18. Global security in a multipolar world / L. Peral (ed.); introd. by A. de Vasconcelos. — Chaillot Paper No. 118. — Paris: European Union Institute for Security Studies, October 2009. — 135 p.
19. Haukkala H. The European Union as a Regional Normative Hegemon: The Case of European Neighborhood Policy / H. Haukkala // Europe-Asia Studies. — November 2008. — Vol. 60. — No. 9. — P. 601—622.
20. Howorth J. The EU as a Global Actor: Grand Strategy for a Global Grand Bargain? / J. Howorth // Journal of Common Market Studies. — June 2010. — Vol. 48. — Issue 3. — P. 455—474.
21. Laïdi Z. The Normative Empire: The Unintended Consequences of European Power / Z. Laïdi. [Garnet Policy Brief No. 6]. — 2008. — February 6. — VIII p.
22. Langenhove L. Van. The EU as a global actor in a multipolar world and multilateral 2.0 environment / L. Van Langenhove; The Royal Institute for International Relations. Egmont paper 36. — Gent: Academia Press, March 2010. — 32 p.

23. Leonard M. Why Europe will run the 21st century / M. Leonard. — London: Fourth Estate, 2005. — 176 p.
24. Lucarelli S. External Perceptions of the European Union As a Global Actor / S. Lucarelli, L. Fioramonti. — London, New York: Routledge, 2010. — XVI, 233 p.
25. McCormick N. Questioning Sovereignty: Law, State, and Nation in the European Commonwealth / N. McCormick. — Oxford: Oxford University Press, 1999. — 222 p.
26. McCormick J. The European Superpower / J. McCormick. — Houndmills: Palgrave Macmillan, 2007. — XVIII, 212 p.
27. Manners I. The EU's Normative Power in a Changing World Politics / I. Manners // Normative Power Europe in a Changing World: A Discussion / A. Gerrits (ed.). — The Hague: Netherland Institute of International Relations Clingendael, 2009. — P. 9–24.
28. Manners I. The European Union as a Normative Power: A Response to Thomas Diez / I. Manners // Millennium—Journal of International Studies. — December 2006. — Vol. 35, No 1. — P. 167–180.
29. Merlingen M. Everything Is Dangerous: A Critique of "Normative Power Europe" / M. Merlingen // Security Dialogue. — December 2007. — Vol. 38, no. 4. — P. 435–453.
30. Micgiel J. S., Rosenthal G. G. The changing face of transatlantic relations / J. S. Micgiel, G. G. Rosenthal. [Columbia University. Institute for the Study of Europe]. — New York: Columbia University, 2004. — 156 p.
31. Morgan G. The Idea of a European Superstate: Public Justification and European Integration / G. Morgan. — Princeton: Princeton University Press, 2005. — 204 p.
32. Orbie J. Europe's Global Role: External Policies of the European Union / J. Orbie. — Hants, England: Aldershot; Burlington, Vt.: Ashgate Publishing, Ltd., 2008. — 267 p.
34. Rettman A. EU countries split on Ukraine treaty / A. Rettman / EUobserver.com. — 26.11.2012. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://euobserver.com/foreign/118316>
35. Romaniuk S. N. Not So Wide, Europe: Reconsidering the Normative Power of the EU in European Foreign Policy / S. N. Romaniuk // Romanian Journal of International Affairs. — 2010. — Vol. 10. — No. 2. — P. 52–68.
36. Rosecrance R. N. Paradoxes of European foreign policy: the European Union: a new type of international actor / R. N. Rosecrance. [EUI working paper, RSC No. 64/97]. — San Domenico, Italy: European University Institute, Robert Schuman Centre, 1997. — 12 p.
37. Rosecrance R. The European Union: a new type of international actor / R. Rosecrance // Paradoxes of European foreign policy / J. Zielonka (ed.). — The Hague, Boston: Kluwer Law International, 1998. — P. 15–23.
38. Serfaty S., Biscop S. A Shared Security Strategy for a Euro-Atlantic Partnership of Equals / S. Serfaty, S. Biscop. [A Report of the Global Dialogue between the European Union and the United States]. — Washington: CSIS, 2009. — 18 p.
39. Smith K. E. Paradoxes of European foreign policy: the instruments of European Union foreign policy / K. E. Smith. [EUI working paper, RSC No. 97/68]. — San Domenico, Italy: Robert Schuman Centre, 1997. — 29 p.
40. Smith M. A. liberal grand strategy in a realist world? Power, purpose and the EU's changing global role / M. Smith // Journal of European Public Policy. — 2011. — Vol. 18, No. 2. — P. 144–163.
41. Smith M., Elgström O. The European Union's Roles in International Politics — Concepts and Analysis / M. Smith, O. Elgström (eds). — London, New York: Routledge, 2006. — 260 p.
42. Smith K. E. The making of EU foreign policy: the case of Eastern Europe / K. E. Smith. — New York: St. Martin's Press, 1999. — XII, 264 p.
43. Tassinari F. A. Synergy for Black Sea Regional Cooperation: Guidelines for the EU Initiative / F. Tassinari. [CEPS Policy Brief, 4 June 2006 / No. 105]. — Brussels: Centre for European Policy Studies, 2006. — 15 p.
44. Wivel A. Balancing against threats or bandwagoning with power? Europe and the transatlantic relationship after the Cold War / A. Wivel // Cambridge Review of International Affairs. — 2008. — Vol. 21, No. 3. — P. 289–305.
45. Zielonka J. (ed.). Paradoxes of European Foreign Policy / J. Zielonka. — The Hague, Boston: Kluwer Law International, 1998. — X, 171 p.
46. Zielonka J. Europe as a Global Actor: Empire by Example? / J. Zielonka // International Affairs. — May 2008. — Vol. 84. — No. 3. — P. 471–484.
47. Zielonka J. Europe as Empire: The Nature of the Enlarged European Union / J. Zielonka. — Oxford: Oxford UP, 2006. — 293 p.
48. Zielonka J. Explaining Euro-Paralysis: Why Europe Is Unable to Act in International Politics / J. Zielonka. — Basingstoke: Palgrave MacMillan, 1998. — 266 p.
49. Zutter E. De. Normative power spotting: an ontological and methodological appraisal / E. De Zutter // Journal of European Public Policy. — 2010. — Vol. 17, No. 8. — P. 1106–1127.

Перспектива ефективної реалізації ЄС своїх функцій як впливового суб'єкта міжнародної системи залежить насамперед від визначення внутрішньої конфігурації відносин, у тому числі відпрацювання різношвидкісної моделі подальшого розвитку зі "змінною геометрією" повноважень та продовженням їх перерозподілу на користь наднаціональних керівних органів.

Перспектива эффективной реализации ЕС своих функций как влиятельного субъекта международной системы зависит прежде всего от определения внутренней конфигурации отношений, включая отработку разноскоростной модели дальнейшего развития с "изменяемой геометрией" полномочий и продолжением их перераспределения в пользу наднациональных руководящих органов.

The prospect of effective implementation of the EU its functions as a player in the international system depends primarily on determining the internal configuration of relations, including mining multi-speed model for further development of "variable geometry" powers and extending their redistribution in favor of supranational governing bodies.

Надійшла 13 травня 2013 р.

СУСПІЛЬНА ДУМКА ЯК ПОСЕРЕДНИК МІЖ ІНСТИТУТАМИ ВЛАДИ ТА ГРОМАДЯНСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(38), с. 74–78

Досліджується взаємодія держави із громадянським суспільством, вплив суспільної думки на механізми державного управління та його ефективність.

Глибоке вивчення суспільної думки в сучасних умовах забезпечує належний рівень залучення громадськості та відчуття демократичної участі населення у політичному житті, особливо якщо громадяни знають, що влада постійно цікавиться їхнім ставленням до тих чи інших життєво важливих питань. Цінність такого явища, як участь населення у політичному житті, стає ще більшою, коли громадяни усвідомлюють не лише зацікавленість у своїх поглядах, а й те, що саме вони можуть впливати на остаточний вибір між альтернативами політичного рішення.

У зв'язку з цим останніми роками соціологічне вивчення суспільної думки набуло більш широкого використання, й тому щодо нього іноді висуваються критичні зауваження: мовляв, такі дослідження можуть не відповідати реальному стану справ. Подібні зауваження, зазвичай, надходять від тих політиків або вищих посадових осіб, які незадоволені результатами досліджень. А ці результати не гарантують, що відповіді опитаних надають неупереджену інформацію про їхні погляди. ЗМІ та спеціалісти з інформаційних технологій, які є споживачами інформації, нерідко намагаються досягти того, на що хоче звернути увагу респондентів впливова особа (урядова або бізнесова). Щоб уникнути такого стану речей, необхідно забезпечити обов'язкову участь професійних соціологів та соціологічних центрів у проведенні масових опитувань.

Не виключається й загроза того, що опитування можуть мати негативні наслідки для політичного процесу, змушуючи громадян змінювати свої погляди щодо політичних діячів та політичних проблем. Критика більше спрямована на опитування стосовно популярності кандидатів, які претендують на певну політичну посаду, особливо під час виборчої кампанії. Трапляється, що опитування може сформувати щодо певного питання думки, які є штучними або політично заангажованими: наприклад, вивчення суспільної думки може дати політикам та посадовим особам можливість маніпулювати ставленням широких верств населення, які отримують результати через офіційні джерела та засоби масової інформації.

В умовах сьогодення морально-етичний аспект діяльності дослідників та організацій, які займаються соціологічними дослідженнями, регламентується виключно Кодексом професійної етики соціологічних асоціацій України та Азербайджану, а цього, як свідчить досвід, не завжди вистачає. Усе відзначене говорить про те, що в сучасних умовах необхідно створити законодавчу базу, яка б давала можливість дослідникам працювати професійніше.

Нагадаємо, що в різних країнах існують структури, до яких входять консультанти-соціологи, які контролюють правильність проведення опитування, а отже й обґрунтованість отриманої інформації. У Польщі, на-

приклад, схожий підрозділ функціонує при канцелярії прем'єр-міністра. Завданнями підрозділу є аналіз результатів опитування, розробка зауважень щодо правильності їх проведення та надання урядові нових даних суспільної думки. У деяких країнах міністерства мають структури, що відповідають за проведення опитування (наприклад, у Канаді Міністерство урядових служб має підрозділ, який оцінює усі контракти на проведення опитувань суспільної думки перед тим як виставити їх на відкритий тендер).

Тож можна зробити висновок, що суспільна думка в сучасних умовах є посередником між інститутами влади та громадянським суспільством, тому її вивчення стає першочерговим завданням. Допоможуть у цьому процесі соціологічні методи, і насамперед опитування. Коли проводиться якісне соціологічне дослідження, серед переліку запитань мають бути такі: як уряди країн використовують вивчення суспільної думки, аби контролювати проведення реформ та впливати на них; наскільки уряди зацікавлені в результатах опитування з метою виявлення суспільної думки працівників (наприклад, державних службовців); чи береться до уваги думка споживачів, громадян, державних службовців? Дослідження потрібно проводити таким чином, щоб мати змогу проаналізувати діяльність економічних, політичних та суспільних установ; зробити висновок, наскільки громадяни довіряють таким установам, як оцінюють їх роботу, а також визначити рівень довіри населення до центральних органів державної влади, міліції, військових, парламенту, політичних партій, судових установ тощо.

Потрібно звернути увагу на необхідність визначення пріоритетів політики та відповіді на запитання: що саме є пріоритетами для населення? Які сфери найбільше потребують реформування? Чи надає населення перевагу запропонованим сферам або питанням (наприклад, сфера охорони здоров'я, система освіти, програми підтримки доходів, соціальний захист тощо)?

Слід зауважити, що в сучасних умовах вкрай важливо українським дослідникам від-

стежувати позицію населення щодо інтеграції до ЄС та вступу до НАТО. (Такий механізм опитування називається Центральньо-східний Євробарометр.)

Дослідження (або опитування) не просто пропонують науково розроблену та репрезентативну доповідь про думку населення. Заміна опитування іншими засобами оцінки поглядів громадськості позначалась на кількох ключових характеристиках суспільної думки. На думку американського вченого А. Гінсберга, з одного боку, опитування може переконувати людей, яким запропоновано дати відповіді на запитання дослідження; з другого — опитування також впливає на тих людей, які потім ознайомлюються з результатами дослідження. Але найважливіше в опитуванні є накопичення та трансформація окремих поглядів у суспільну думку [1].

Слід зауважити, що будь-які реформи не є просто технічним питанням, тому вивчення суспільної думки у сфері адміністративних чи політичних, чи економічних реформ є вкрай важливим. Та ніде правди діти: адміністративна реформа зовсім не належить до тієї сфери політики, яка потенційно може зацікавити громадськість. Це означає, що вивчення суспільної думки в галузі державного управління має знайти своїх "реципієнтів". Однією з очевидних груп таких реципієнтів є адміністративні працівники й так звана управлінська еліта, які безпосередньо належать до адміністративних реформ. Невдалий досвід багатьох "вертикальних" реформ свідчить про таке: особам, які беруть участь у політичних та адміністративних змінах, дуже важливо розглядати адміністративні реформи як процес і знати думки тих людей, які ними займаються; опитування службовців до, під час та після запровадження урядових рішень є істотним фактором для успіху структурних та адміністративних реформ.

Але, звичайно ж, замало знати лише ставлення та думку працівників органів державного управління. Внаслідок того, що на державні організації впливають різні політичні, економічні та соціальні фактори, вивчення суспільної думки необхідно також пошири-

ти на різних “клієнтів” державного управління, до яких належать безпосередні клієнти організацій державної служби (наприклад, люди, які отримують соціальну допомогу, або суб’єкти економічної діяльності), громадяни, що фінансують державні послуги (платники податків), електорат та громадськість у цілому.

Необхідним інструментом для забезпечення демократичного процесу реформи державного управління є саме суспільна думка та механізми її аналізу й урахування. Ці механізми тільки розширюють інформаційну базу процесу прийняття рішень, якщо надають характерні, надійні й обґрунтовані дані. Дослідження слід використовувати не як інструмент контролю, а як можливість дещому навчитися, — з метою підтримки управління адміністративними змінами, що передбачає так звану відкриту культуру навчання осіб, які приймають політичні й адміністративні рішення.

Усе ж таки доволі невизначеним залишається питання про використання суспільної думки в контексті сучасних реформ соціального управління. Основним різновидом соціального управління, на думку українського вченого В. Бакуменка, є соціально-політична функція держави, зумовлена об’єктивними потребами забезпечення цілісності суспільства, його функціонування й поступального розвитку [2]. Дослідник О. Бабкіна дає визначення державному управлінню як підзаконній діяльності органів виконавчої влади, спрямованої на практичну організацію нормального життя суспільства та забезпечення особистої безпеки громадян, створення умов для їх матеріального, культурного та духовного розвитку [3]. Дослідник з питань державного управління Н. Нижник у праці “Системний підхід в організації державного управління” звертає увагу на те, що громадянське суспільство є відокремленою від держави структурою суспільства, площина приватного, реального життя, автономна сфера суспільного буття, яка не підлягає прямому контролю й регламентуванню з боку влади,

сфера безпосередніх та розмаїтих інтересів, їх вираження й здійснення. Разом з тим це є певним механізмом неформального соціального партнерства, яке уможливорює здійснення й баланс наявних інтересів. Воно передбачає свободу асоціацій, індивідів, коли добровільні об’єднання та організації виражають інтереси та прагнення різних прошарків населення [4]. У державі як організуючому елементі соціуму діють дві групи відносин: формалізовані та неформальні. Поняття “влада” представляє саме формалізовану сферу життя суспільства. Фахівець з державного управління О. Якубовський розглядає владу в системному тлумаченні, тобто виходячи з положення про те, що влада походить саме із суспільної системи, “здатності системи забезпечити її елементами прийнятих зобов’язань” [5], спрямованих на реалізацію колективних цілей.

У понятті “громадянське суспільство” (народ, суспільство, соціум) узагальнена неформальна сфера. Внутрішній потенціал, який виплескується у вигляді суспільної думки, акумулюється громадянським суспільством, що є центром артикуляції соціально-економічних проблем, які забезпечують життєдіяльність та розвиток цього соціуму і передбачають розв’язання їх державою.

Водночас, сучасна держава є формою суспільства, що скріплена системою суспільних відносин людей. Саме як форма суспільства, держава одночасно є і структурою, і механізмом суспільного самоврядування. На думку Г. Атаманчука, держава з’єднує людей та забезпечує їхню взаємодію між собою, вона пов’язана із взаємодією людей і через них організує та регулює суспільні процеси: виробничі, освітні, обслуговування тощо. З цим пов’язана відкритість держави суспільству та ступінь залучення людей до процесів взаємодії, що характеризують розвиненість як демократичного, так і правового суспільних інститутів [6].

Слід нагадати, що опрацьовувана нами категорія суспільної думки є засобом існування масової свідомості, у якій виявляється

ставлення (приховане або явне) різних груп людей до подій та процесів об'єктивної реальності, що торкаються життєво важливих інтересів та потреб. Сам термін та поняття “суспільна думка”, “громадянське суспільство” є відсутніми в Конституції як України, так і Азербайджану, однак поняття громадянського суспільства все ж таки стало універсальним соціологічним поняттям (як і поняття “суспільна думка”). Про це свідчить їх широке використання у виступах політичних лідерів країн. Така різнобічна увага фіксує принципове значення, що має формування інститутів громадянського суспільства для розвитку демократичної державності та державного управління у широкому сенсі в умовах системної трансформації. І все ж, незважаючи на таку значущість, категорії громадянського суспільства і суспільної думки є дослідженими не повною мірою.

Без визначення еволюційних тенденцій досліджуваного процесу стає неможливий розгляд відносин державної влади та суспільства в контексті розвитку суспільної думки. Погоджуючись із уявленням про еволюцію системи державного управління як природного процесу, обумовленого системними властивостями відносин державної влади та громадянського суспільства, варто розглядати відображення цих властивостей у процесі еволюційної трансформації досліджуваних відносин. Розвиток відносин державної влади та громадянського суспільства має свої цикли або періоди: від періоду виникнення до періоду становлення, далі розквіту, занепаду й, нарешті, зміни іншою структурою відносин.

Від того, як будувалася держава — “знизу вгору” чи “згори до низу”, багато в чому залежить характер взаємодії влади та суспільства. В Україні та Азербайджані політична ситуація складалася таким чином, що державне будівництво тривалий час йшло “згори до низу”, без урахування суспільної думки. У ході цього процесу використовувалися давно сформовані уявлення про роль та функції держави, що не давало змоги перебороти застарілий світогляд і не-

минуче відбивалося на результатах конкретного державного будівництва. Внаслідок цього протиріччя цих принципів проявилися істотно раніше, ніж структура досягла межі розвитку. А. Кравченко констатує цей факт даними дослідження думки громадян України у фокус-групах, згідно з якими громадяни оцінюють свій вплив на владні структури як практично нульовий, “причому рівень впливу не залежить від форми — будь-то звернення, петиція, мітинг, демонстрація або щось інше” [7]. Із системних позицій така ситуація в структурних взаєминах свідчить про послаблення внутрішньоструктурних зв'язків державної влади та громадянського суспільства в Україні та про наявність тенденцій до втрати цілісності системи державного управління. Існування подібних тенденцій у діючій структурі відносин державної влади та суспільства обумовлює необхідність розробки їх потенційної структури.

Стійкість системи державного управління у будь-якій країні, таким чином, визначається інтенсивністю взаємодії влади та суспільства, збільшенням зворотних зв'язків (висловлення через суспільну думку суспільних інтересів та потреб) у діяльності державного управління. Завданням влади як керуючого (спрямовуючого) суб'єкта системи є виявлення цих інтересів, їх легалізація, координація з боку влади, співвіднесення через суспільну думку з загальною системою цінностей (стратегією), що діє в суспільстві та державі.

Влада має сформувати модель державного управління, в основі якої лежить форма управління як процес взаємодії держави із суспільством. У тому випадку, коли сформована модель управління забезпечує через складові суспільної думки здатність до самовідтворення, така система державного управління стає природною, а соціальна система такою, що розвивається. Коли створена в державі модель управління не забезпечує самовідтворення державної системи, тоді державна модель стає не життєздатною і система деградує.

Відносини державної влади та громадянського суспільства, що визначають усю систему відносин у державі, у тому числі й міжособистісні, є основними в структурі державного управління як України, так й Азербайджану. Якщо взаємовідносини державної влади та суспільства будуються на основі суперництва, то в державі, в усіх її інститутах, у тому числі й у родині, проявлятимуться відносини суперництва, що представляють модель *розшарування соціуму*. Суспільна думка в такому випадку й надалі буде продукувати цю розшарованість. Якщо ж взаємовідносини державної влади та громадянського суспільства були побудовані на основі взаємодії, то аналогічні відносини проектуватимуться засобами суспільної думки на весь соціум.

Сучасні процеси системної трансформації держав підтверджують той факт, що подальші демократичні перетворення усіх суспільних інститутів є неможливими без висловлення та врахування суспільних інтересів, які містяться у суспільній думці.

Література

1. Гінсберг А. Громадськість у полоні: Як масова думка активізує державну владу: Пер. з англ. — Нью-Йорк: Вазіс Букс, 1986. — С. 96.
2. Бакуменко В. Д. Теоретичні та організаційні засади державного управління: Навч. посіб. / В. Бакуменко, П. Надолішній. — К.: Міленіум, 2003. — С. 12. — (Сер. "Б-ка Акад. дистанц. освіти").
3. Бабкіна О. В. Держава і громадянське суспільство: комунікаційні аспекти і протиріччя третього тисячоліття: PR в органах державної влади та місцевого самоврядування: Монографія. — Сімферополь: МАУП, 2003. — С. 17.
4. Нижник Н. Р. Системний підхід в організації державного управління: Навч. посіб. / Н. Нижник, О. Машков / За заг. ред. Н. Нижник. — К.: УАДУ, 1998. — С. 6.
5. Якубовський О. П. Державна влада і громадянське суспільство: система взаємодії / О. Якубовський, Т. Бутирська. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2004. — С. 12.
6. Атаманчук Г. В. Теория государственного управления: Курс лекций. — М.: Юрид. л-ра, 1997. — С. 120—122.
7. Кравченко А. И. Социология / А. Кравченко. — М.: Академический проект, 2001. — С. 376.

Ефективна модель управління має забезпечувати через складові суспільної думки здатність до самовідтворення. Така система державного управління стає природною, а соціальна система такою, що розвивається.

Эффективная модель управления должна обеспечивать при помощи общественного мнения способность к самовоспроизведению. Такая система государственного управления становится естественной, а социальная система такой, что развивается.

Effective management model should provide elements of public opinion through the ability to reproduce, the system of public administration becomes natural and social system "that the developing world."

Надійшла 24 квітня 2013 р.